

Luciano Lanza

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Μια αναρχική θεώρηση
του οικονομικού
ζητήματος

Luciano Lanza

Το οικονομικό είναι μια αναπαράσταση της πραγματικότητας που άλλαξε βαθιά το κοινωνικό φαντασιακό, συνεπώς και την κοινωνία. Πρόκειται για έναν μύθο που ήρθε να καλύψει ένα ιστορικο-κοινωνικό κενό. Γι' αυτό και πρόκειται για μια σημασία που καθορίζει αποφασιστικά τις πράξεις του ανθρώπου. Ένας μύθος που μοιάζει αθάνατος, αλλά που στην πραγματικότητα είναι πολύ εύθραυστος. Η κατανόηση και ο προσδιορισμός του χώρου που καταλαμβάνει το οικονομικό στη θέσμιση της σύγχρονης κοινωνίας, ίσως μας επιτρέψει να ακολουθήσουμε μια διαδικασία αποκωδικοποίησης, η οποία, θεμελιωμένη πάνω σε μια μη οικονομική δράση, αυξάνει την πιθανότητα να πάμε πέρα από την οικονομία. Διερωτώμενοι-ες, επιπλέον, για το ποια μπορεί να είναι η θέση που θα καταλαμβάνει η οικονομία, αν βεβαίως θα υπάρχει μια τέτοια θέση, σε μια ελευθεριακή κοινωνία; Αυτές είναι οι διερωτηθείς που έχει ο Λουτσιάνο Λάντσα, δοκιμιογράφος, δημοσιογράφος, υπεύθυνος σύνταξης της ιταλικής αναρχικής επιθεώρησης *Lertaria* και συγγραφέας του Βιβλίου για την υπόθεση Πινέλι, *Bombe e segreti* Piazza Fontana 1969, εκδόσεις *Eleuthera*

-■

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Μια αναρχική θεώρηση του οικονομικού ζητήματος

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Η παρούσα έκδοση ετοιμάστηκε στο Εργαστήρι της Ελευθεριακής Κουλτούρας με γενική επιμέλεια έκδοσης του Παναγιώτη Καλαμαρά και κυκλοφόρησε στη μητρόπολη της Αθήνας σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων τον χειμώνα του 2010, με τη χρήση να είναι ελεύθερη αποκλειστικά για τους σκοπούς των κινημάτων του κοινωνικού ανταγωνισμού. Θερμές ευχαριστίες στον Τηλέμαχο Αντωνόπουλο, Ηλία Διάμεση και Λεωνίδα Μαρσιανό για την πολύτιμη συνεισφορά τους στην έκδοση. Κεντρική διάθεση στο βιβλιοπωλείο «Ο χώρος της Ελευθεριακής Κουλτούρας», Ερεσσού 52, Εξάρχεια. Τηλέφωνο επικοινωνίας: 210.38.04.525.

Ο ΕΜΠΟΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΟΥΤΟΠΙΣΤΗΣ

Μια φαινομενική αντίφαση εμφανίζεται στην εποχή μας. Μπροστά στην ολοένα και μεγαλύτερη κρίση της οικονομικής θεωρίας, βλέπουμε να θριαμβεύει η πραγματωμένη οικονομία.

Ενώ η θεωρία δείχνει την ανικανότητα της να χαράξει ένα γενικό πλαίσιο και είτε αναλώνεται σε μερικές αναλύσεις είτε εξαντλείται σε οικονομετρικές διατυπώσεις τόσο σύνθετες όσο και ξένες ως προς την πραγματικότητα που θα έπρεπε να ερμηνεύουν, οι λεγόμενοι οικονομικοί συντελεστές δείχνουν να ξέρουν ακριβώς πώς πρέπει να συμπεριφερθούν και πώς να επωφεληθούν τα μέγιστα από την δραστηριότητα τους. Και όχι μόνο αυτό. Η οικονομία έχει κατακτήσει σήμερα κάθε χώρο του κοινωνικού. Οι κανόνες της, ο λογισμός της, η ορθολογικότητα της, παρεμβαίνουν σε κάθε ενέργεια, σε κάθε σκέψη, σε κάθε σχέση.

Όμως η αντίφαση είναι μονάχα φαινομενική. Το οικονομικό έφτασε μέχρι το τέλος της διαδρομής του: γεννημένο σαν μια μη ιδεολογική ιδεολογία, κατάφερε τελικά να απελευθερωθεί από τη θεωρία που ήθελε να το περικλείσει, ισορροπώντας, όντας ελεύθερο, στην πραγματική διάσταση που του ταιριάζει: στη δράση.

Παρομοίως, η κριτική του οικονομικού εμφανίζεται σαν μια άσκηση στερούμενη προοπτικής, αν όχι νοήματος. Γιατί η κριτική της πραγματωμένης οικονομίας στο εσωτερικό και μέσω των κατηγοριών της, δεν μας επιτρέπει να φτάσουμε σε ριζοσπαστικά συμπεράσματα. Χρησιμοποιώντας την ίδια γλώσσα, τον ίδιο κώδικα, μπορεί να αλλάξουμε κάποιες όψεις, κάποιες διατυπώσεις, αλλά δεν αρνούμαστε αυτόν καθαυτόν τον κώδικα. Πράγματι, και μόνο η χρήση του προϋποθέτει ότι έχει α-

ποδοθεί αξία στην ιδέα της οποίας ο κώδικας είναι η λειτουργία.

Αλλά και η κριτική που χρησιμοποιεί άλλα εργαλεία (ανθρωπολογικά, φιλοσοφικά, ηθικά, κ.ο.κ.) δεν οδηγεί σε ικανοποιητικά αποτελέσματα. Το κίνητρο είναι τόσο απλό όσο και κοινότοπο. Προτίθεται να κριτικάρει την οικονομία μέσω της εξατομίκευσης της ανθρώπινης φύσης, μιας φύσης που δεν περιλαμβάνει το οικονομικό. Και εδώ προκύπτει κάτι άλλο εξίσου σαφές. Καθώς δεν υπάρχει μια ανθρώπινη φύση αποσυνδεδεμένη από την κουλτούρα της και όντας το οικονομικό η κεντρική σημασία της μοντέρνας δυτικής κουλτούρας, δεν φαίνεται δυνατή η υιοθέτηση πολιτιστικών εργαλείων που δεν περιέχουν ήδη τα συντακτικά στοιχεία του οικονομικού. Δηλαδή η κριτική είναι δυνατή μόνο υιοθετώντας μια δεοντολογική ουσία σε αντιπαράθεση με την καθορισμένη ουσία του οικονομικού. Μια δεοντολογική ουσία που, ακόμη και αν έχει σαν βάση της ένα ηθικό μοντέλο, εμφανίζει την ίδια απόλυτη αυθαιρεσία (καθώς είναι μια απόφαση που βασίζεται στην αυθαίρετη κρίση του ανθρώπου) με το αντικείμενο που προτίθεται να κριτικάρει. Αλλά αν αναγνωρίζουμε την αυθαιρεσία του οικονομικού, προκειμένου να νομιμοποιήσουμε την κριτική του, βρισκόμαστε μπροστά σε μια κατάσταση χωρίς εμφανή οδό διαφυγής. Τι μπορεί να είναι η κριτική αν δεν εμπεριέχει μια ιδέα ανταγωνιστική του οικονομικού; Όμως και σε αυτή την περίπτωση βρισκόμαστε ακόμη στο εσωτερικό της λογικής του, αφού χρησιμοποιούμε μια θεμελιώδη του έννοια: τον ανταγωνισμό.

Η κριτική του οικονομικού φαίνεται να μην έχει τη δυνατότητα αυτόνομης ύπαρξης: μπορούμε μονάχα να χρησιμοποιήσουμε κατηγορίες του στοιχείου που προτιθέμεθα να αρνηθούμε. Γιατί; Για να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα πρέπει να ξαναδούμε (έστω και εν συντομία) την πολιτιστική επανάσταση που συνέβη με την άφιξη του οικονομικού.

Η γέννηση του Οικονομικού

Η οικονομία, με τη μοντέρνα έννοια, εκκινεί περίπου στα μισά του Μεσαίωνα. Ξεκινώντας από εκείνη την περίοδο, παρευρισκόμαστε σε μια διαδικασία συσσώρευσης πρακτικών και ενεργειών που τροφοδότησαν τη μεγέθυνση της εμπορικής διάστασης. Οι ανταλλαγές βγαίνουν από το περιορισμένο περιβάλλον του άστεως και μάλιστα δεν είναι ασυνήθιστα τα ταξίδια των εμπόρων από τη μια περιοχή στην άλλη, προκειμένου να μπορέσουν να πουλήσουν με μεγαλύτερο κέρδος τα αγαθά. Αυτές οι πρακτικές δίνουν ζωή σε πρωτόγνωρα εργαλεία (συναλλαγματικές κ.ο.κ.) που επιτρέπουν τη μεταφορά των εμπορευμάτων σε μακρινές αποστάσεις. Εμφανίζονται οι πρώτες τράπεζες των αργυραμοιβών και μεγάλο μέρος των κοινωνικών δραστηριοτήτων αναδιοργανώνεται γύρω από μια ασυνήθιστη φιγούρα του μεσαιωνικού κόσμου: τον έμπορο. Δεν πρόκειται πάντως για την εκ νέου παρουσία ενός εμπόρου τυπικού του αρχαίου κόσμου. Αυτό το νέο υποκείμενο εγκαθίσταται σ' έναν κοινωνικό χώρο διαφορετικό από εκείνον που κατελάμβανε ο προπάτοράς του.

Μπροστά σ' έναν κόσμο ακόμη κλεισμένο στο φέουδο, συνδεδεμένο με τη γη και κυριαρχούμενο από τον αφέντη που απολαμβάνει την εύνοια του αυτοκράτορα, ο έμπορος, ο αστός (δηλαδή ο κάτοικος του άστεως) είχε ένα ιδιαίτερο στάτους. Η δραστηριότητα του δεν βρίσκεται στα όρια του κοινωνικού χώρου όπως στην αρχαιότητα, αλλά είναι ένα εργαλείο σχετιζόμενο μ' ένα πολιτικό καθεστώς και συνεπώς όχημα κοινωνικής χειραφέτησης.

Επιπλέον, η διεύρυνση του εμπορίου, κυρίως με την ανακάλυψη νέων εδαφών πέρα από τον Ατλαντικό Ωκεανό, προσφέρει στον έμπορο μια σημαντική θέση στην κοινωνία. Έναν ρόλο που διευρύνεται όχι μόνο πουλώντας χειροτεχνήματα, αλλά αποκτώντας και οργανώνοντας την εργασία άλλων προκειμένου να επεκτείνει τη σφαίρα των δραστηριοτήτων του.

Μ' αυτόν τον τρόπο τίθεται σε κίνηση εκείνος ο «μεγάλος μετασχηματισμός» που κάνει τον άνθρωπο να αποκτήσει μια νέα εικόνα του εαυτού του και του κόσμου. Προηγουμένως, πράγματι, οι οικονομικές σχέσεις δεν είχαν μια αυτόνομη λογική. Απεναντίας, ρυθμιζόνταν από άλλους θεσμούς: θρησκευτικούς, πολιτικούς, συγγενικούς κ.ο.κ. Το φαντασιακό του ανθρώπου δεν εμπεριέχει μια αυτόνομη σφαίρα στοχασμού περί το οικονομικό και αυτό δεν κατέχει μια σημασία που δίνει νόημα στα πράγματα. Για να γίνει κάτι τέτοιο, πρέπει να συμβεί ένα αποφασιστικό άλμα ως προς την κατάφαση μιας πρωτόγνωρης ιδέας: του οικονομικού, ακριβώς.

Αλλά η εξήγηση αυτού του «μεγάλου μετασχηματισμού» δεν μπορεί να γίνει μόνο μέσα από την ιστορική εξέλιξη.

Πώς και ο έμπορος-επιχειρηματίας προσλαμβάνει έναν κεντρικό ρόλο στην οργάνωση της κοινωνίας; Οι απαντήσεις είναι πολλές, αλλά σε μία πρέπει να επικεντρωθεί η προσοχή μας. Ο κόσμος στον οποίο δρα και αναπτύσσει τις πρακτικές του γνωρίζει τα πρώτα συμπτώματα μιας κρίσης νομιμοποίησης της εξουσίας που θεμελιωνόταν στην πολιτική, σαν μια εκδήλωση του θεϊκού δικαίου. Μια κρίση που έχει σαν όχι και τόσο περιθωριακό στοιχείο την αργή αγωνία της τελευταίας αρχαίας αυτοκρατορίας που είχε θεμελιωθεί βάσει εκείνου του τύπου πολιτικής: του Βυζαντίου.

Και είναι αυτή η πρώτη έλλειψη μιας πλήρους νομιμοποίησης που ανοίγει έναν κοινωνικό χώρο τον οποίο καταλαμβάνουν οι φορείς των εμπορικών πρακτικών, δηλαδή τα υποκείμενα που αντλούν κοινωνική νομιμοποίηση από τα αντικείμενα που παράγουν και/ή πωλούν.

Έτσι ο πλούτος που αποδιδόταν στον αφέντη φεουδάρχη, γίνεται ο μετρητής μιας νέας εξουσίας. Μιας εξουσίας που θα επιτρέψει στον πλούσιο έμπορο να συνομιλεί σαν ίσος προς ίσον με τον αφέντη και να χρηματοδοτεί τους πολέμους.

Πρόκειται για μια νέα τάξη που βρίσκει στην οικονομία την ιδιαίτερη ιδεολογία της, κάτι που θα της επιτρέψει να θεσμίσει

και να νομιμοποιήσει τη νέα της εξουσία, ερχόμενη σε σύγκρουση με την ηγεμονική τάξη..

Συνεπώς η οικονομία παρουσιάζεται (τουλάχιστον στην αρχική της φάση) σαν μια αντιεξουσία που, σιγά-σιγά, διευρύνεται ολοένα και περισσότερο, καθώς της παραχωρούν έδαφος οι φεουδαλικοί θεσμοί. Πρόκειται για μια μακρά διαδικασία, χαρακτηριζόμενη από εναλλασσόμενες φάσεις: είναι ένας αγώνας ανάμεσα σε δύο μορφές άσκησης της εξουσίας. Το οικονομικό και το πολιτικό παρουσιάζονται συνεπώς ως φορείς δύο διαφορετικών παραδειγμάτων ελέγχου της κοινωνίας.[1]

Αλλά αν αυτή η διαδικασία είναι μακράς διάρκειας, ολοκληρώνεται εξαιρετικά γρήγορα: μέσα σε δεκατρία χρόνια. Όταν τα γνωρίσματα της οικονομίας ενοποιούνται το 1776 από τον Άνταμ Σμιθ στο βιβλίο του *Ο πλούτος των εθνών* σ' ένα θεωρητικό σώμα που όχι μόνο ερμηνεύει, εξηγεί, αλλά κυρίως χάρη σ' αυτή τη θεωρητική ενότητα, μπορεί να προχωρήσει σε γενικεύσεις, τότε η νέα θεώρηση του κόσμου της οποίας είναι φορέας το οικονομικό, εξαπλώνεται στο εσωτερικό εκείνου του κοινωνικού κινήματος το οποίο το 1789 κατεδάφισε το *ancien regime*. Δεν είναι τυχαίο ότι η *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* νομιμοποιεί την καινούργια πραγματικότητα, που στην πορεία των προηγούμενων αιώνων παρουσιάστηκε σαν μια μορφή αντιεξουσίας απέναντι στον φεουδαρχισμό και στην απολυταρχική μοναρχία. [2] Δεν είναι τυχαίο που από εκείνη τη στιγμή η κυριαρχία της μπουρζουαζίας έθεσε το κέρδος σαν τον μετρητή της ικανότητας άσκησης της νέας εξουσίας.

Σ' αυτό το σημείο είναι δυνατή μια ιδιαίτερη ανάγνωση. Το οικονομικό θεσμίζεται σε ολοκληρωμένη μορφή αρνούμενο την απόλυτη πολιτική εξουσία και αποδεχόμενο τους κανόνες της πολιτικοδημοκρατικής εξουσίας. Και κάτι ακόμη. Δεν είναι τυχαίο ότι το παράδειγμα της οικονομίας είναι η αυτορυθμιζόμενη αγορά. Δηλαδή ένα θεωρητικό περιβάλλον στο οποίο αγοραστές και πωλητές δρουν σ' ένα πεδίο ισότητας και δεν

υπόκεινται σ' έναν απόλυτο αφέντη, αλλά στην τιμή στη διαμόρφωση της οποίας άπαντες συμβάλλουν.

Οι θεμελιώδεις ιδέες

Σε τι θεμελιώνεται αυτή η νέα θεώρηση του κόσμου, που εγκαθιδρύεται με την άφιξη του οικονομικού;

Ουσιαστικά πάνω σε δύο έννοιες: ανταλλαγή και παραγωγή. Δηλαδή σε δύο δραστηριότητες που προϋπάρχουν της θεσμοποίησης του οικονομικού, αλλά που στη συγκεκριμένη περίπτωση αναθεωρούνται και απολυτοποιούνται.

Έτσι η ανταλλαγή, στοιχείο ενδογενές της κοινωνικότητας, γίνεται ο μοχλός της ανθρώπινης δράσης. Καθώς απολυτοποιεί την ανταλλαγή, η οικονομική θεωρία της στερεί την κοινωνικότητα της και την εντάσσει σ' ένα κύκλωμα στο οποίο γίνεται ένα στοιχείο που περικλείει μοναδικά την εκδήλωση της προσφοράς και της ζήτησης. Πρόκειται για δύο συντελεστές που μπορούν να εκφραστούν επαρκώς μονάχα αν εισαχθούν στον θεωρούμενο σαν τέλειο μηχανισμό, λόγω της ικανότητας του για αυτορύθμιση: την αγορά.

Το ίδιο ισχύει και για την παραγωγή. Αν και ο άνθρωπος πάντοτε αφιέρωνε μέρος της δραστηριότητας του στο να φτιάχνει πράγματα, εργαλεία, προκειμένου να αναπαραγάγει τα μέσα της ύπαρξής του, με την άφιξη του οικονομικού η παραγωγή συγκροτείται γύρω από δύο έννοιες: το κεφάλαιο και την εργασία. Δηλαδή την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τη δραστηριότητα που αποσπάται από όποιον δεν έχει αυτή την ιδιοκτησία. Από εκείνη τη στιγμή η υλικότητα της παραγωγής γίνεται δευτερεύον στοιχείο και τα πάντα επικεντρώνονται στις σχέσεις που εγκαινιάζουν το κεφάλαιο και η εργασία: πώς αποτιμώνται, σε ποιο βαθμό εισάγονται στη ν παραγωγική διαδικασία.

Αλλά για να μπορέσει να συμβεί ένας παρόμοιος μετασχηματισμός είναι αναγκαίο να δημιουργηθεί μια ιδιαίτερη λογική, μια ορθολογικότητα που βασίζεται στη σχέση των μέσων και

των σκοπών σ' ένα πλαίσιο το οποίο αποδίδει στον άνθρωπο απεριόριστες ανάγκες μπροστά στο περιορισμένο των αγαθών. Αν θεωρηθεί δεδομένη η σπάνη, είναι αναγκαίο να υιοθετηθούν αποτελεσματικές πρακτικές που ελαχιστοποιούν τον μόχθο και μεγιστοποιούν την αποδοτικότητα.

Πρόκειται για μια πραγματική πολιτιστική επανάσταση που τείνει στη μεγιστοποίηση των αποτελεσμάτων και των επιπτώσεων, αφού ο άνθρωπος θεωρείται ανικανοποίητος. Κι έτσι ο στοχασμός περί την οικονομική δράση επικεντρώνεται σε μια μεταφυσική θεώρηση: η τιμή εξαυλώνεται στην αξία, η οποία γίνεται η βασική έννοια ολόκληρης της θεωρητικής κατασκευής. Η αξία, στην προφανή της αντίθεση μεταξύ ανταλλαγής και χρήσης, παρουσιάζεται σαν ο ρυθμιστής του σύνθετου οικονομικού μηχανισμού και καθορίζει την έννοια των κοινωνικών σχέσεων. Μεταφυσική θεώρηση στην οποία δεν μπορεί να αντιπαρατεθεί τίποτα που να μην είναι άλλο τόσο μεταφυσικό, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που η ηθικο-ιδεολογική κριτική (η αξία-εργασία) χάνεται χωρίς να αφήσει ίχνη τη στιγμή κατά την οποία καταρρέει η πολιτικο-θρησκευτική τάση που εμψύχωνε τον μαρξιστικό μεσσιανισμό.

Κι έτσι και άλλες προϋπάρχουσες έννοιες αναθεωρούνται και μεταμορφώνονται σε κάτι άλλο, που μόνο από μακριά θυμίζει την πρωταρχική τους λειτουργία. Ο πλούτος δεν είναι πλέον ένα στατικό στοιχείο (αυτό που κατέχει ο αφέντης), αλλά δυναμικό: είναι το αποτέλεσμα της συσσώρευσης του πλεονάσματος το οποίο κατόπιν επανεισάγεται στον παραγωγικό κύκλο και επιστρέφει με τη μορφή ενός ακόμη μεγαλύτερου πλεονάσματος. Ακόμη και το νόμισμα, αρχαία επινόηση του ανθρώπου, μπαίνει σ' αυτή τη διαδικασία απολυτοποίησης. Από στοιχείο που συνδέεται με την ανταλλαγή και το θησαύρισμα, γίνεται «γενικό ισοδύναμο», που μπορεί να μετρά την αξία των πάντων: αγαθών, υπηρεσιών, εργασίας.

Το όφελος, η διαφορά μεταξύ εξόδων και εσόδων, γίνεται κέρδος. Κατηγορία που μόνο περιθωριακά εμπίπτει στο λογι-

στικό αποτέλεσμα. Όπως είπαμε προηγουμένως, το κέρδος γίνεται το εργαλείο που μετρά την ικανότητα του επιχειρηματία και συνεπώς δικαιολογεί τον ρόλο του. Καθιστά πρόδηλη την αποδοτικότητα της επιχείρησης και αυξάνει την ισχύ του ιδιοκτήτη της. Αλλά το κέρδος είναι επίσης στιγμή επιλογής και κοινωνικής κινητικότητας: όταν μετασχηματίζεται στο αντίθετο του, τη ζημιά, ο επιχειρηματίας βλέπει να μειώνεται η δύναμη του, φτάνοντας μέχρι (σε περίπτωση χρεοκοπίας) τον αποκλεισμό του από την κυρίαρχη τάξη.

Σύμφωνα μ' αυτή την οπτική γωνία είναι εύκολο να διαπιστώσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο καπιταλισμός (μέχρι σήμερα η πιο ολοκληρωμένη ιστορική μορφή που έχει προσλάβει το οικονομικό) εισήγαγε έναν τύπο ρευστής εξουσίας, μη αποκρυσταλλωμένη σε μια κάστα που την ασκεί ελέω κληρονομικού δικαιώματος. Η κινητικότητα που καθορίζεται από το κέρδος επιβραβεύει εκείνους που γνωρίζουν πώς να οργανώνουν καλύτερα τους συντελεστές της παραγωγής, που γνωρίζουν πώς να μεγιστοποιούν τη διανεμητική τους αποτελεσματικότητα.

Ο καπιταλισμός ακυρώνει παλιά προνόμια δημιουργώντας νέες βάσεις στην ικανότητα εκμετάλλευσης κατά τρόπο δυναμικό. Το σύνθημα είναι η απεριόριστη επέκταση¹ κι έτσι καταρρέουν οι αριστοκράτες που δεν ξέρουν πώς να μεταστραφούν στη νέα κοινωνική πίστη. Συνεπώς στην αρχική φάση δεν είναι λάθος να αποδοθούν στον καπιταλισμό τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός εναντιωτικού κινήματος απέναντι στο θεσμισμένο. Η κοινωνία οργανώνεται γύρω από τις νέες καθοδηγητικές ιδέες, που ξεθεμελιώνουν την παλιά τάξη. Αυτό μέχρι τη στιγμή κατά την οποία (σύμφωνα μ' έναν κοινωνιολογικό νόμο αποκαλούμενο επίδραση Μύλμαν) ο καπιταλισμός-κίνημα αποκτά τα χαρακτηριστικά του θεσμού που ήθελε να αρνηθεί. Και από εκεί και πέρα, προκειμένου να αναπαράγεται σύμφωνα με μια θεσμισμένη μορφή, στην κινητικότητα και την

επιλογή που θεμελιώνεται στο κέρδος, προστίθεται η διατήρηση των προνομίων μέσω της κληρονομικότητας.

Η χρηματιστική επανάσταση

Μέχρι αυτό το σημείο σκιαγραφήθηκε συνοπτικά η γέννηση και η κατίσχυση του οικονομικού (κυρίως στην ιστορική του εκδήλωση: τον καπιταλισμό). Αλλά πώς εμφανίζεται σήμερα το οικονομικό; Δηλαδή τη στιγμή κατά την οποία γιορτάζει τη νίκη του με την επαναφορά στους κανόνες του ακόμη και πολιτικών καθεστώτων που είχαν την πρόθεση να το ξεπεράσουν; Τι μας λέει, πράγματι, η κρίση του υπαρκτού κομμουνισμού ο οποίος ρυθμιζόταν οικονομικά από μια σχεδιοποίηση και ήθελε να εξαλείψει την αγορά, την ιδιωτική επιχειρηματικότητα, το κέρδος;

Αφήνοντας στην άκρη το πρόβλημα (αν και άκρως σημαντικό) των αναιρεμένων ελευθεριών και της κοινωνικής καταπίεσης, η κρίση του υπαρκτού κομμουνισμού επιβεβαιώνει το γεγονός ότι το πρωτείο της πολιτικής μπορεί να πραγματώνεται και να διαιώνίζεται μόνο εφόσον προσαρμόζεται στους κανόνες του οικονομικού. Το πολιτικό και το οικονομικό (μετά την άφιξη του δεύτερου) έχουν, πράγματι, μια κοινή λογική και κυρίως την ίδια ορθολογικότητα: αυτή του οικονομικού. Στις κομμουνιστικές κοινωνίες θεωρήθηκε ότι μπορεί να διατηρηθεί η ορθολογικότητα του οικονομικού επιβάλλοντας του μια λογική καθ' ολοκληρίαν πολιτική. Το να βρισκόμαστε μέσα στην ορθολογικότητα του οικονομικού θεωρώντας πως μέσω αυτού μπορούμε να εξέλθουμε, είναι μια από τις καταπληκτικές αφέλειες του μαρξισμού. Όμως, από την άλλη πλευρά, ο επιστημονικός σοσιαλισμός που θεμελίωσε ο Καρλ Μαρξ, δεν ήθελε να εξαλείψει το κράτος βάζοντας όλη την κοινωνία στα χέρια του κράτους; Η πρακτική καταστροφή και η θεωρητική ήττα είναι φανερή στους πάντες. Κι έτσι το τόπος της αναπαράστασης του καπιταλισμού, η αγορά, ξαναστέκεται στα πόδια της

και υποσκελίζει την αντικαπιταλιστική απάντηση, τη συγκεκριμένη σχεδιοποίηση.

Ωστόσο, ο έλεγχος της αγοράς και της οικονομίας κατέστη αναγκαίος και στις χώρες τις προσδιοριζόμενες σαν καπιταλιστικές. Ξεκινώντας από την περίφημη κρίση του 1929 και με αυξανόμενη οξύτητα στο πέρασμα των δεκαετιών, είναι ολοένα και περισσότεροι (και με μεγάλη δυνατότητα παρέμβασης) οι θεσμοί που αναλαμβάνουν το καθήκον να κηδεμονεύσουν την εύρυθμη λειτουργία των διαφόρων αγορών, υιοθετώντας μέτρα που δεν παραβιάζουν τους κανόνες του παιχνιδιού, αλλά κυρίως εξαλείφουν ή μετριάζουν τις διαστρεβλώσεις ή τα μπλοκαρίσματα που προκύπτουν κατά τη λειτουργία της οικονομικής μηχανής.

Σήμερα κανείς δεν υποστηρίζει ότι «η αόρατη χείρ» της σμιθιανής ανάμνησης είναι σε θέση να ρυθμίσει τη ζήτηση και την προσφορά. Όταν ο οικονομικός κύκλος αρχίζει την κατιούσα φάση του, κανείς δεν υποστηρίζει πλέον ότι αυθορμήτως θα μπουν στη μάχη δυνάμεις οι οποίες θα τον βοηθήσουν να περάσει και πάλι στην άνοδο. Σε σχέση μ' αυτό ένα βιβλίο του Χέρμαν Μίνσκυ, προσφάτως μεταφρασμένο στα ιταλικά, έχει τον διαφωτιστικό τίτλο Κυβερνώντας την Κρίση και έναν ακόμη πιο επεξηγηματικό υπότιτλο: Η ισορροπία σε μια ασταθή οικονομία. Κι αυτό είναι μόνο το τελευταίο παράδειγμα, σε θεωρητικό επίπεδο, που μπορούμε να παραθέσουμε για να δείξουμε ένα πρόβλημα το οποίο, πέρα από το να καταλαμβάνει τις σελίδες των κειμένων των οικονομολόγων, αποτελεί καθημερινή ενασχόληση είτε εθνικών είτε διεθνών οργανισμών και θεσμών. Και είναι σ' αυτό το πλαίσιο, χαρακτηριζόμενο από την αυξανόμενη ρύθμιση και έλεγχο, που εκδηλώνεται και διευρύνεται (ξεκινώντας από τη δεκαετία του '60 και ακόμη περισσότερο από τη δεκαετία του '80) μια φάση επιταχυνόμενου μετασχηματισμού της οικονομίας: ο ρόλος που έχει αναλάβει η λεγόμενη πραγματική οικονομία (παραγωγή, εμπόριο κ.ο.κ.) συνοδεύεται από μια τεράστια χρηματιστική δραστηριότητα.

Η γέννηση νέων και εκλεπτυσμένων χρηματιστικών εργαλείων, η ύπαρξη και γιγάντωση τεράστιων μεταφερόμενων κεφαλαίων, νόμιμων και παράνομων, η επικοινωνία σε πραγματικό χρόνο από τη μια άκρη της γης στην άλλη (σχεδόν σε μια ιστορική αναλογία με το άνοιγμα των νέων αγορών τον 16^ο αιώνα) εισήγαγαν νέους κανόνες στο παιχνίδι. Δεν έχουμε πια να κάνουμε μ' εκείνο το χρηματιστικό κεφάλαιο που είχε αναλύσει επιδέξια ο Ρούντολφ Χίλφερντινγκ το 1909, σήμερα έχει ξεκινήσει μια νέα εποχή όπου το χρήμα δεν είναι πλέον το περιφημο «γενικό ισοδύναμο», αλλά ένα αγαθό καθαυτό, που τυγχάνει καθημερινής διαπραγμάτευσης σε όλα τα χρηματιστήρια του κόσμου.

Ένα παράδειγμα. Οι νομισματικές αγορές καταγράφουν καθημερινά συναλλαγές δισεκατομμυρίων δολαρίων. Και σε μια συγκεκριμένη αγορά, εκείνη των ευρωδολαρίων, πραγματοποιούνται συναλλαγές από ένα ελάχιστο ποσό της τάξης των 200 εκατομμυρίων μέχρι ένα μέγιστο ποσό της τάξης των 500 εκατομμυρίων δολαρίων. Στην πράξη βρισκόμαστε μπροστά σε μια αγορά που διακινούνται 300 με 350 δισεκατομμύρια δολάρια τον χρόνο.

Και όσον αφορά τα παράνομα κεφάλαια, ο Ρόμπιν Ναίηλορ επισημαίνει ότι στις αρχές της δεκαετίας του '80, το άθροισμα σε παγκόσμιο επίπεδο του ισοζυγίου πληρωμών αντί να είναι μηδενικό, καταγράφει ένα χρέος περί τα εκατό δισεκατομμύρια δολάρια. Πρόκειται προφανώς για τη συνολική (εξαιρετικά διευρυμένη) κίνηση κεφαλαίων που βρίσκουν κανάλια μη επίσημα προκειμένου να μεταφέρονται από τη μια χώρα στην άλλη.

Η σημασία αυτών των ποσών γίνεται κατανοητή αν αυτά αντιπαρατεθούν με τα ποσά των εμπορικών συναλλαγών (αγαθών και υπηρεσιών) που πραγματοποιούνται στις παγκόσμιες αγορές. Καθημερινά οι εμπορικές συναλλαγές καταγράφουν μια ροή 12 δισεκατομμυρίων λιρών [το ιταλικό νόμισμα πριν το ευρώ, σ.τ.Μ.] έναντι μιας ροής χρηματιστικών συναλλαγών

της τάξης των 300 δισεκατομμυρίων λιρών: μια σχέση 1 προς 25. Ακόμη και σε μια χρηματιστηριακή αγορά όχι τόσο αναπτυγμένη όπως η ιταλική, οι συναλλαγές σ' αυτόν τον τομέα φτάνουν καθημερινά τα 14 δισεκατομμύρια λίρες.

Μπορούμε συνεπώς να ισχυριστούμε ότι σήμερα η χρηματιστική οικονομία καταλαμβάνει τον χώρο που κατείχε η πραγματική οικονομία κατά τη διάρκεια του φιλελευθερισμού. Και ο σημερινός είναι ένας καλπάζων χρηματιστικός φιλελευθερισμός, που ούτε οι μηχανισμοί ελέγχου δεν μπορούν να τιθασεύσουν. Η κερδοσκοπία (φαινόμενο που υπήρχε πάντοτε κατά τη διάρκεια του κλασικού καπιταλισμού) καταλαμβάνει εξέχουσα θέση και είναι ακριβώς τα νέα χρηματιστικά εργαλεία που απογειώνουν αυτή τη διαδικασία. Ένα μεγάλο καζίνο (συμπτωματικά ο τίτλος ενός βιβλίου της Σούζαν Στρέιντζ είναι *Casino capitalism*) όπου γίνονται παιχνίδια με τις συναλλαγματικές διαφορές όπως και με τις τιμές της ντομάτας, τους δείκτες τιμών των διάφορων χρηματιστηρίων, τις τιμές του πετρελαίου ή εκείνες των βοοειδών.

Ένα παράδειγμα από το βιβλίο της Στρέιντζ μας δίνει μια ιδέα για το πώς το χρηματιστηριακό παιχνίδι υποσκελίζει την παραγωγή. Τα προθεσμιακά συμβόλαια για την αγορά του αγγλικού πετρελαίου τύπου μπρεντ που εξάγεται από τη Βόρειο Θάλασσα, αντιπροσωπεύουν 8 φορές τη συνολική ετήσια παραγωγή του συγκεκριμένου κοιτάσματος. Αυτό σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα συμβόλαια αντί να αντιπροσωπεύουν την πραγματική παραγωγή, την ξεπερνούν κατά 8 φορές και χρησιμεύουν σχεδόν αποκλειστικά για την πραγματοποίηση κερδοσκοπικών εργασιών, αφού δεν χρειάζεται να συνδέονται με την πραγματική άντληση του πετρελαίου.

Η χρηματιστική οικονομία δεν είναι πλέον μια λειτουργία της παραγωγής, έχει καταστεί αυτόνομο στοιχείο το οποίο κινείται σύμφωνα με τους δικούς του κανόνες και μόνο κατά τύχη έρχεται σε επαφή με την πραγματική οικονομία. Πράγματι, αυτή η διαδικασία έχει διευρυνθεί σε τέτοιο βαθμό, που

τα διάφορα χρηματιστηριακά κραχ (από εκείνο του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης το 1987 μέχρι το πιο πρόσφατο του χρηματιστηρίου του Τόκυο) δεν προκαλούν αρνητικές σκέψεις στην οριζόμενη σαν πραγματική οικονομία. Κι έτσι η πτώση των χρηματιστηριακών αξιών (ενίοτε πολύ μεγαλύτερη από εκείνη της περίφημης κρίσης του 1929) μοιάζει να μην επηρεάζει τις επιχειρήσεις που αυτές οι πράξεις αντιπροσωπεύουν στις χρηματιστηριακές αγορές: οι μετοχές πέφτουν, αλλά οι επιχειρήσεις συνεχίζουν να παράγουν και να πωλούν λες και δεν έχει συμβεί τίποτα. Αυτή η αδιαφορία μεταξύ πραγματικής και χρηματιστικής οικονομίας είναι το σύμπτωμα της αυτονόμησης του χρηματιστικού, που φτάνει να θυμίζει την αυτονόμηση του οικονομικού κάποιους αιώνες πριν.

Μια νέα εποχή

Έρχεται μια εντελώς νέα φάση στην οικονομική δραστηριοποίηση. Από τη μια πλευρά οι παραγωγικές και διανεμητικές δομές προχωρούν σύμφωνα με σχήματα, θα μπορούσαμε να πούμε, κλασικά* από την άλλη οι χρηματιστικές και κερδοσκοπικές λειτουργίες αυτοτροφοδοτούνται σε μια φρενήρη διαπλοκή. Τα κεφάλαια χάνουν ακόμη και το τελευταίο ίχνος υλικότητας στα τηλεματικά κυκλώματα. Διαταγές αγοράς και πώλησης, κέρδη και ζημιές, καθίστανται στοιχεία της μνήμης του υπολογιστή.

Όπως το οικονομικό είναι η αφηρημένη διάσταση των πραγματικών διαδικασιών, θεωρημένων και αναθεωρημένων μέσα από μια ιδιαίτερη ορθολογικότητα, έτσι και η νέα χρηματιστική οικονομία γίνεται αφαίρεση ενός φαινομένου ήδη καθαυτού αφηρημένου. Απέναντι στην πολυπλοκότητα της παραγωγικής διαδικασίας (αναζήτηση των πρώτων υλών, οργάνωση της εργασίας, διανομή των προϊόντων) τοποθετείται η χρηματιστική οικονομία, με μια μορφή απλοποιημένη αν και ουσιώδη. Η νέα λογική συμπυκνώνεται σε λίγους στοιχειώδεις κανόνες: αγορά-πώληση, κέρδος-ζημιά.

Το γεγονός ότι ένας χρηματιστής της Αγοράς Εμπορευμάτων του Σικάγου κερδίζει ή χάνει με το παίξιμο της τιμής της μετοχής του χοιρινού κρέατος, δεν έχει καμιά σημασία για την παραγωγή του συγκεκριμένου αγαθού και για την τιμή που πραγματικά θα πουληθεί.

Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι μέρος αυτών των συσσωρευμένων κεφαλαίων με πράξεις λίγο-πολύ ριψοκίνδυνες, εισρέει στην πραγματική οικονομία. Η μεγάλη εποχή των αγοραπωλησιών των εταιρειών, οι ΔΠΚ (δημόσιες προσφορές εξαγοράς), τα leveraged buy out (η εξαγορά χρεωμένων επιχειρήσεων έχοντας σαν εγγύηση τα προϊόντα της εταιρείας) με έκδοση λίγο-πολύ junk bond (κυριολεκτικά σκουπίδια υψηλού κινδύνου και άλλο τόσο υψηλού κέρδους), η θύελλα των merger και acquisition (συγχωνεύσεις και εξαγορές) και όλα τα νέα χρηματιστικά εργαλεία που εμφανίστηκαν τα τελευταία δέκα χρόνια, δείχνουν τους τρόπους με τους οποίους τα κεφάλαια που γεννήθηκαν από τις κερδοσκοπικές λειτουργίες παρεμβαίνουν στην παραγωγική δομή, αλλάζοντας την ιδιοκτησιακή τάξη.

Αυτή η παρέμβαση συμβαίνει με την εξαγορά ήδη υπάρχουσών επιχειρήσεων. Αποκτώνται τεράστια μερίδια προκειμένου αυτές οι επιχειρήσεις να ξαναπουληθούν διαμελισμένες, με μεγάλες διαφορές τιμών. Πρόκειται ωστόσο για την ίδια λογική: αγορά και πώληση. Πάντως το χρηματιστικό κεφάλαιο δείχνει ανίκανο (τουλάχιστον προς το παρόν) να προωθήσει νέες παραγωγικές πραγματικότητες, περιοριζόμενο να αντλεί κέρδος από τις υπάρχουσες.

Από αυτή την άποψη μοιάζει να κλείνει οριστικά ένας κύκλος οικονομικής σκέψης και δραστηριοποίησης, με την κρίση της θεωρίας να αποτελεί ένα από τα πιο έκδηλα συμπτώματα του. Το οικονομικό αλλάζει και μεταμορφώνεται σ' ένα άλλο οικονομικό με αδιόρατη, προς το παρόν, λογική, και καθώς το πεδίο δράσης του διευρύνεται, ξαναπαίζουν σε σκέψη οι διαδρομές και τα θεμελιώδη στοιχεία του.

Η απεριόριστη επέκταση, παραδείγματος χάριν, αμφισβητείται ολοένα και περισσότερο. Μπροστά στις οικολογικές καταστροφές, την προοδευτική εξαφάνιση των πόρων και τα ενεργειακά προβλήματα, κερδίζει έδαφος η υπόθεση της στασιμότητας της οικονομίας. Αλλά το περίεργο είναι πως η τελική εγκατάλειψη μιας από τις θεμελιώδεις ιδέες του καπιταλισμού θα μπορούσε θαυμάσια να μην έχει καταστρεπτικά αποτελέσματα για τον ίδιο τον καπιταλισμό. Πολύ πιθανόν γιατί η απεριόριστη επέκταση συμβαίνει μόνο στα λόγια, πρόκειται δηλαδή για έναν μύθο (πάντως ευρέως δοκιμασμένο) που δεν επηρεάζει την ουσία του οικονομικού.

Ο καπιταλισμός (το έχουμε ήδη τονίσει) είναι μια από τις πιθανές ιστορικές εκδηλώσεις του οικονομικού και μέχρι σήμερα αυτή που αντιστοιχεί στην ορθολογικότητα του, αλλά δεν πρέπει να αποκλείουμε άλλες πιθανές εκφράσεις του. Γιατί το οικονομικό πιο πολύ και από τα συστήματα βασίζεται στην αναπαράσταση του ανθρώπου και του κόσμου. Και δημιούργησε τον *homo oeconomicus*, που όμως δεν είναι εκείνο το άξεστο αρχέτυπο που έλεγαν οι οικονομολόγοι (άλλη ρητορική φιγούρα), αλλά αυτό το πιο σύνθετο υποκείμενο που αναδύθηκε (και διαπλάστηκε) από την ορθολογικότητα της κυριαρχίας, στην οποία κεντρική σημασία κατέχει το οικονομικό.

Ουτοπικά μονοπάτια

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να γίνει ξεκάθαρο ότι η κριτική του οικονομικού, για να είναι πραγματικά ριζοσπαστική, πρέπει να είναι συγχρόνως κριτική αυτού που παράγει το νόημα στην κοινωνία: της κυριαρχίας.

Έτσι όπως η ιστορική πραγμάτωση του οικονομικού είναι ο καπιταλισμός, το οικονομικό είναι η μορφή που προσλαμβάνει η κυριαρχία σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, προσδιοριζόμενη από τους νόμους της οικονομίας. Και όντας το οικονομικό ένα ιστορικό πεπραγμένο της διαμορφωτικής αρχής (της κυριαρχίας πιο συγκεκριμένα), η άρνηση του δεν μπορεί να γίνει μόνο

μέσα από τα προφανή στοιχεία που το συνιστούν: τις θεμελιώδεις ιδέες κα: τους νόμους της οικονομίας. Όμως, να η έσχατη επιπλοκή, δεν μπορούμε να αρνηθούμε την κυριαρχία μέσω της ορθολογικότητας (που είναι η δική της ορθολογικότητα). Δεν υπάρχει ένα λεξιλόγιο ξένο από τη λογική της κυριαρχίας. Υπάρχουν μόνο σκόρπιες λέξεις ελευθερίας. Ιδέες που διαφεύγουν και ταυτοχρόνως υπόκεινται στη γοητεία της. Ακαθόριστες αναφορές που δεν διαθέτουν (ακόμη) μια συμβολική δομή η οποία να είναι σε θέση να διαμορφώσει ένα συλλογικό φαντασιακό.[3] Ακόμη και η σκέψη που συγκροτείται σαν κατάφαση της πιο πλήρους ελευθερίας, η αναρχία, διαμορφώνεται κυρίως, και χρησιμοποιώντας τα λόγια του Νίκο Μπέρτι, σαν «κριτική της αρχής της εξουσίας σε κάθε επίπεδο των δεδομένων ιστορικών καθορισμών της και σε κάθε επίπεδο των πιθανών ιστορικών καθορισμών της».

Επιπλέον η θεωρητική κριτική διατρέχει τον κίνδυνο να μην έχει κανένα αποτέλεσμα. Αν το οικονομικό είναι μια μη ιδεολογική ιδεολογία που πραγματώνεται καθ' ολοκληρίαν μέσω της δράσης, στη γεγονικότητα. τι νόημα έχει η θεωρητική άρνηση;

Ίσως αυτή η κατάσταση αδράνειας να μπορεί να ξεπεραστεί μέσα από μια νέα δράση ικανή να εξασθενήσει και τελικά (ελπίζουμε) να εκμηδενίσει την οικονομική δράση.

Εξου η επανεκτίμηση εκείνων των πειραμάτων που προσπάθησαν να εξέλθουν από τη λογική της οικονομίας. Αυτά τα πειράματα είναι τόσο διάχυτα όσο και περιθωριακά. Αναπτύσσονται σε διαφορετικά πλαίσια, περνούν (σχεδόν πάντοτε) δύσκολη και (συχνά) σύντομη ζωή. Ωστόσο αντιπροσωπεύουν ένα σύμπτωμα που δεν μπορεί να αμεληθεί. Είναι η σαφής εκώση αυτού του οποίου μπορούμε να σκεφτούμε, ως κάτι έξω από το οικονομικό.

Πρόκειται για παραδείγματα που δεν πρέπει να μεγαλοποιούνται (άλλωστε δεν μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο), αλλά έχουν

το προτέρημα να δείχνουν μια διαδρομή, ένα, σαφώς, ουτοπικό μονοπάτι.

Έτσι είμαστε σε θέση να επαναδιατυπώσουμε την αρχική προβληματική σχετικά με τις δυσκολίες της κριτικής του οικονομικού: αντιπαραθέτοντας στη δράση του οικονομικού μια δράση ολοένα και λιγότερο οικονομική. Μια δράση που καθώς συμπεριλαμβάνει ανάμεσα στα θεμελιώδη στοιχεία της κατηγορίες μη οικονομικές (αλληλεγγύη, ανταλλαγές που δεν συνδέονται με την αξία, ανταποδόσεις σύμφωνα με κοινοτικές ή κοινοτιστικές τροπικότητες, κ.ο.κ.) είναι ταυτοχρόνως κριτική τόσο της οικονομίας όσο και της κυριαρχίας.

Τώρα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι οι δυσκολίες των εναλλακτικών οικονομιών δεν οφείλονται μόνο στο ότι επικρατεί μια λογική που παραπέμπει συνεχώς στην αγορά, αλλά πολύ περισσότερο στο γεγονός ότι είναι δύσκολο να βιώσουμε σχέσεις που δεν έχουν χαρακτηριστικά της κυριαρχίας.

Πρέπει λοιπόν να οικειοποιηθούμε σε βάθος μια μέθοδο επαγωγική-αναγωγική (έτσι όπως την επεξεργάστηκε ο Πιότρ Κροπότκιν) ώστε να προχωρήσουμε με προοδευτικές συμφωνίες, στη βάση αποτελεσμάτων που προκύπτουν από μη οικονομικές δράσεις. Αναφερόμαστε σε έναν αστερισμό ιδιαίτερων και μερικών κοινωνικο-οικονομικών εργαστηρίων, που συμπεριλαμβάνουν μόνον εκείνους/ες που εντάσσονται σ' αυτά εθελουσίως, χωρίς οικουμενική (και συνεπώς ολοκληρωτική) προταγματικότητα, και τα οποία προβάλλουν σαν οι πρώτες προ-Μικρά βήματα που μπορεί να μοιάζουν ανίκανα να αλλάξουν εκείνον τον μεγάλο Μολώχ που είναι το οικονομικό. Πρόκειται για ένα ελάχιστο και ανεπαρκές πρόγραμμα; Σίγουρα, αλλά θα μπορούσατε να σκεφτείτε τον κάτοικο του άστεως, που ασκούσε μια μικρή εμπορική δραστηριότητα αφού διέφυγε από το φέουδο όπου ήταν υπηρέτης για ένα κομμάτι γη, ως τον δημιουργό μιας επανάστασης που θα άλλαζε ριζικά τον κόσμο;[4] ■

Σημειώσεις

1. Για τη γέννηση του πολιτικού και την αυτονομία του έναντι του θεολογικού λόγου βλ. το νο 4/89 της Volonta και πιο συγκεκριμένα το άρθρο του Εντουάρντο Κολόμπο «DeIla polis e dello spazio so dale plebeo» [στα ελληνικά έχει εκδοθεί από τις εκδόσεις για μια Ελευθεριακή Κουλτούρα].
2. Στην πραγματικότητα η περίοδος είναι ακόμη πιο σύντομη αν λάβουμε υπόψη τη Συνέλευση της Φιλαδέλφειας του 1787, η οποία διατύπωσε το ομοσπονδιακό σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών.
3. Είναι προφανές ότι εδώ αναφερόμαστε σε μια ριζοσπαστική και ακραία έννοια της ελευθερίας και όχι για τις μερικές ελευθερίες που μέχρι σήμερα έχουν διαμορφώσει τις μοντέρνες κοινωνίες. Για μια εμβάθυνση στο πρόβλημα παραπέμπουμε στο άρθρο του Αμαντέο Μπέρτολο «I fanatici della liberta» στο βιβλίο *Il prisma e il diamante. riflessioni anarchiche sulla liberta.*, εκδόσεις Antistato, Τορίνο 1990.
4. Στο άκρως αντίθετο του ελάχιστου προγράμματος που παρουσιάσαμε εδώ, υπάρχει μια άλλη διαδρομή, που δεν πρόκειται ωστόσο για ένα μονοπάτι αλλά για μια ορμητική πτώση, η οποία σε σύντομο νοοτικό διάστημα εκμηδενίζει πεποιθήσεις, μύθους, συμπεριφορές. αναπαραστάσεις του κόσμου. Έχει όνομα: επανάσταση. Αλλά στη συγκεκριμένη ιστορική συνθήκη η επανάσταση, σαν προταγματικότητα και σαν στρατηγική αλλαγής, έχει χάσει σχεδόν όλη τη γοητεία της, ακόμη και ανάμεσα στις πιο ριζοσπαστικές τάσεις. Επιπλέον, κάτι που είναι ακόμη πιο σημαντικό, ο επαναστατικός αναβρασμός εκδηλώνεται πάντοτε κατά τρόπο απρόβλεπτο. Συνεπώς φαίνεται δύσκολο να μπει σε μια έμπρακτη προταγματικότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αρνούμαστε την αξία της στο μέλλον.

Το άρθρο του Λ. Λάντζα «Il mercante e l'europista» δημοσιεύθηκε στην ιταλική αναρχική επιθεώρηση Volonta, νο 1-2/1990.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Το καλοκαίρι του 1972 συνάντησα έναν ισπανό αναρχικό. Ο Ντιέγκο Καμάτσο, αυτό ήταν το όνομα του, είχε συμμετάσχει νεαρός στην επανάσταση του 1936 και ετοίμαζε ένα βιβλίο για* αυτή την εξαιρετική ιστορική περίοδο. Το δημοσίευσε ένα χρόνο περίπου μετά, υπογράφοντας το με το ψευδώνυμο Αμπέλ Παζ. Μια παθιασμένη βιογραφία του Μπουεναβεντούρα Ντουρούτι, του πιο διάσημου ισπανού αναρχικού. Ο Καμάτσο, φανατικός αναγνώστης, μπήκε αμέσως στο δωμάτιο που υπήρχε μια μεγάλη βιβλιοθήκη. Μετά από μερικά λεπτά με κοίταξε έκπληκτος και με ρώτησε: «Γιατί έχεις τόσα πολλά βιβλία για την οικονομία;». Η ερώτηση μου έφερε αμηχανία. Δεν καταλάβαινα τι ήθελε να πει. Κατόπιν ο Καμάτσο μου είπε: «Χάνεις τον χρόνο σου μ' ένα άχρηστο πρόβλημα: η αναρχική κοινωνία δεν θα χρειάζεται την οικονομία». Εφεξής, όποτε ξεκινώ να γράψω ένα άρθρο ή ένα δοκίμιο πάνω στα οικονομικά προβλήματα, εκείνη η φράση μου 'ρχεται στο μυαλό, προκαλώντας μου αυξανόμενη ταραχή. Προπάντων με το πέρασμα των χρόνων. Αν και τότε μου είχε φανεί μια υπερφίαλη διαπίστωση, τώρα μου εγείρει την αμφιβολία: κι αν αντί για κοινοτοπία, ήταν ένα απόσταγμα σωφροσύνης; Μια αμφιβολία, σπεύδω να το ξεκαθαρίσω, που δεν με εμπόδισε να συνεχίσω να ασχολούμαι με την οικονομία. Αντιθέτως.

Το πρόβλημα που θέτω είναι το εξής: η οικονομία έχει θέση στην ελευθεριακή κοινωνία; Ή ακόμη, και πιο ουσιαστικά, η οικονομία είναι συμβατή με την αναρχία; Δηλαδή οι αξίες της ισότητας, της ελευθερίας, του σεβασμού της διαφοράς, οι θεμελιώδεις αξίες της αναρχίας, μπορούν να θεωρήσουν το οικονομικό σαν ένα από τα στοιχεία που θα συγκροτήσουν τη νέα κοινωνική τάξη;

Συνεχίζω με τα ερωτήματα. Μια εξισωτική κοινωνία, θεμελιωμένη στην ελευθερία, πώς θα ρυθμίζει τις σχέσεις της που αφορούν την αναπαραγωγή και τον καταμερισμό των υλικών αγαθών; θα υπάρχει μια αυτόνομη σφαίρα που θα καθορίζει αυτές τις σχέσεις ή θα επωμισθούν αυτό το καθήκον κάποιοι άλλοι θεσμοί της;

Το πρόβλημα που υπάρχει σ' αυτό το σημείο μας φέρνει ενώπιον ενός διλήμματος. Η διατήρηση μιας αυτόνομης σφαίρας για το οικονομικό διαμορφώνει μια κοινωνική σφαίρα που αναγνωρίζει, δίνει αξία (τουλάχιστον εν μέρει) στη διαδρομή που ακολούθησε η κοινωνία από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα. Με την έννοια ότι αποδέχεται τη θετική ισχύ της προόδου, όπως αυτή γίνεται κοινώς κατανοητή. Αναγνωρίζει συνεπώς ότι «οι εμπορευόμενοι ιταλοί του Μεσαίωνα» (δανειζόμενοι τον τίτλο ενός βιβλίου του Υβ Ρενουάρ) έδωσαν ζωή σε μια ανώτερη μορφή σχέσεων σε σχέση με όσες προηγήθηκαν. Έθεσαν μεν τις βάσεις για την απελευθέρωση του ανθρώπου από τη φεουδαρχική σκλαβιά, αλλά το έκαναν εισάγοντας μια νέα διάσταση. Εκείνη που χαρακτηρίζεται από το κέρδος και την παραγωγική επέκταση.

Ο άλλος δρόμος είναι αυτός του «ξαναγραφίσματος» της ιστορίας: το οικονομικό δεν πρέπει να έχει το ιδιαίτερο περιβάλλον του. Πρέπει να προσαρμόζεται (καθότι εγγράψιμο) σε άλλους θεσμούς (συγγένειας, κοινοτιστικούς κ.οκ). Η τυπική κατάσταση κοινωνιών που χαρακτηρίζονται σαν «αρχαϊκές». Αλλά μπορούμε να σκεφτόμαστε την ακύρωση αιώνων ιστορίας; Να μην ξεχνάμε ότι το οικονομικό διαμορφώθηκε στην πορεία των αιώνων μέσω της συνεχούς συσσώρευσης σημασιών, που τροποποίησαν βαθιά το κοινωνικό φαντασιακό. Τον 11^ο και 12^ο αιώνα υπήρχαν ήδη όλα τα σημάδια που, αφού διαμορφώθηκαν σ' ένα σύστημα από τους νέους «επιστήμονες» τους αποκαλούμενους οικονομολόγους, έδωσαν ζωή στον καπιταλισμό. Και όπως όλες οι ιστορικο-κοινωνικές δημιουργίες, ο καπιταλισμός στηρίζεται σε μια τεράστια γκάμα φαινομένων

που υπάρχουν στην κοινωνία και τα οποία πρέπει να ερμηνευτούν και να μελετηθούν προκειμένου να δούμε τη σημασία τους ως προς την αναπαράσταση της πραγματικότητας.

Σήμερα αυτή η αναπαράσταση ορίζει όλες τις εκφάνσεις της κοινής ζωής. Και αυτό ισχύει σε ολόκληρο τον κόσμο. Η σημερινή κοινωνία είναι η κοινωνία του οικονομικού. Η λογική είναι αυτή του οικονομικού. Τίποτα δεν του διαφεύγει, ούτε καν το πολιτικό. Πώς θα μπορούσαμε λογικά να σκεφτούμε την έξοδο από αυτή τη λογική;

«Το αιτούμενο είναι μια νέα φαντασιακή δημιουργία, που δεν θα μοιάζει με το παρελθόν, μια δημιουργία που θα θέτει στο κέντρο της ανθρώπινης ζωής άλλες σημασίες σε σχέση με την επέκταση της παραγωγής και της κατανάλωσης, που θα θέτει διαφορετικούς σκοπούς στη ζωή, τέτοιους που να μπορούν να θεωρηθούν άξιοι από τις ανθρώπινες υπάρξεις. Αυτό προφανώς απαιτεί μια αναδιοργάνωση των κοινωνικών θεσμών, όπως και των εργασιακών, των οικονομικών, των πολιτικών, των πολιτιστικών σχέσεων. Σήμερα αυτός ο προσανατολισμός απέχει πολύ από εκείνον που σκέπτονται και πιθανώς επιθυμούν οι άνθρωποι. Πρόκειται για μια τεράστια δυσκολία που οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε. Οφείλουμε να θέλουμε μια κοινωνία στην οποία οι οικονομικές αξίες θα πάψουν να είναι κεντρικές (ή μοναδικές), στην οποία η οικονομία θα ξαναπάρει τη θέση της ως απλό μέσο της ανθρώπινης ζωής και όχι σαν ο έσχατος σκοπός της», υποστηρίζει ο Κορνήλιος Καστοριάδης στα Μονοπάτια του Λαβυρίνθου. Αλλά είναι ακριβώς οι λογικές κουβέντες του Καστοριάδη που μας δείχνουν την ακραία δυσκολία της αναγωγής του οικονομικού σε απλό εργαλείο.

Διπλός ανταγωνισμός

Ωστόσο στην περιφέρεια, με την κοινωνική και οικονομική έννοια, ήδη εκδηλώνονται σημάδια κρίσης του οικονομικού φαντασιακού. Ετερογενείς ομάδες ατόμων πειραματίζονται με μορφές (ακόμη κι αν είναι μικρής διάρκειας) και τρόπους ζωής

πολιτικό και το κοινωνικό δεν έχουν πλέον ένα ιδιαίτερο και αυτόνομο λεξιλόγιο. Τα πάντα υπόκεινται στο σημείο του οικονομικού. Και αυτή η ολοκληρωτική νίκη του οικονομικού είναι το σαφές σημάδι της κρίσης του. Γιατί το οικονομικό (και συνεπώς ο καπιταλισμός) παίρνει ζωή από τον ανταγωνισμό. Τόσο από τον εσωτερικό όσο και από τον εξωτερικό. Όσον αφορά τον εσωτερικό ανταγωνισμό, το ζήτημα είναι επαρκώς ξεκαθαρισμένο: υποκείμενα ανταγωνιζόμενα το ένα το άλλο, προσδίδουν δυναμική στην οικονομική διαδικασία, τελειοποιούν τις παραγωγικές διαδικασίες, δημιουργούν νέες ευκαιρίες εκμετάλλευσης. Και όντως το μονοπώλιο είναι μια ανασταλτική συνθήκη, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις βλέπουμε την τόνωση του ολιγοπωλιακού ανταγωνισμού. Και δεν είναι τυχαίο που το κράτος (μαμή και κηδεμόνας του καπιταλισμού) στις πιο αναπτυγμένες συνθήκες εκδίδει νόμους εναντίον της δημιουργίας μονοπωλίων.

Σε ότι αφορά αντιθέτως τον εξωτερικό ανταγωνισμό, η συζήτηση είναι πιο περίπλοκη. Ο καπιταλισμός για να αναπτυχθεί και να εξελιχθεί, χρειάζεται κι έναν ανταγωνισμό στο κοινωνικό και το πολιτικό πεδίο. Υπάρχει δηλαδή μια βαθιά αντίφαση στο οικονομικό: ενώ από τη μια επιθυμεί την υποταγή ολόκληρης της πραγματικότητας στη λογική και την ορθολογικότητα του, από την άλλη, ακριβώς η επιμονή λογικών και ορθολογικοτήτων ξένων προς αυτόν, δημιουργεί εκείνη την άριστη συνθήκη που επιτρέπει την ύπαρξη μιας διαλεκτικής ικανής να υπερβεί τον οικονομικό ανταγωνισμό και η οποία, σε τελική ανάλυση, παρουσιάζεται σαν ο πραγματικός ανταγωνισμός. Ο ανταγωνισμός των ιδεών, των πράξεων, των προτάσεων, των αρνήσεων, της απόρριψης. Το οικονομικό χωρίς τον «ξένο» ανταγωνισμό πέφτει σε κόμα. Βαθύ. Μη αναστρέψιμο. Και που μπορεί να κρατήσει αιώνες. Κι αυτή είναι η κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε σήμερα.

Η κρίση ως αναλυτής

Η παγκοσμιοποίηση είναι συνεπώς το πλέον προφανές σύμπτωμα της σημερινής κρίσης του οικονομικού. Κρίση που γίνεται λιγότερο εμφανής λόγω της επέκτασης της χρηματιστικής διάστασης. Η εκθετική ανάπτυξη των χρηματιστικών εργαλείων (οι χρηματιστικές πράξεις παρουσιάζουν μια ροή 25 φορές μεγαλύτερη από τις εμπορικές) αντιπροσωπεύει πράγματι μια απάντηση στην κρίση του ανταγωνισμού με τη γενική έννοια. Αν η κοινωνία υπάγεται καθ' ολοκληρίαν στη λογική του οικονομικού, αυτό το τελευταίο παράγει ένα στοιχείο που για να καταστεί αναγνωρίσιμο μέσα στην ορθολογικότητα του, περνάει σ' ένα ελαφρώς διαφοροποιημένο επίπεδο: στην πολυπλοκότητα της παραγωγικής και χωρικής διαδικασίας αντιτάσσει την απλή λογική του πουλώ-αγοράζω, κερδίζω-χάνω. Το χρηματιστικό παρουσιάζεται λοιπόν (πέρα από τις τυχαίες αιτιολογήσεις που το έφεραν σ' αυτήν την τόσο εξελιγμένη μορφή του) σαν ο δημιουργός του ανταγωνισμού στο οικονομικό (του οποίου ωστόσο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος). Αποκαθίσταται εκείνη η ζωτική συνθήκη (αν και με λιγότερο συγκεκριμένη μορφή) την οποία χρειάζεται το οικονομικό για να αναπαραχθεί. Δημιουργώντας έτσι ανταγωνισμό ακόμη και ανάμεσα σε καπιταλιστές των υλικών πραγμάτων και καπιταλιστές των σημείων της οικονομίας. Ανταγωνισμό που σε πολλές περιπτώσεις ενοποιείται σ' ένα και μόνο υποκείμενο. Αλλά τι σημασία έχει κάτι τέτοιο; Αυτό που είναι θεμελιώδες είναι η λειτουργία που ασκείται στο εσωτερικό του οικονομικοχρηματιστικού κυκλώματος. Και αυτή υπερβαίνει το φυσικό πρόσωπο ή την επιχείρηση. Ακόμη κι όταν πρόκειται για μια αντίθεση-ανταγωνισμό ανάμεσα στο οικονομικό κι ένα τμήμα του, το χρηματιστικό.

Τι μας λέει, επομένως, αυτή η αναγκαιότητα του «ξένου» ανταγωνισμού από πλευράς του οικονομικού; Κάτι το δραματικό για τους φορείς του εναλλακτικού προτάγματος: το οικονομικό τους χρειάζεται. Επίσης έρχεται σε αντίθεση με εντελώς

άλλες λογικές, σύμφωνα με τις οποίες το οικονομικό μπορεί μόνο του να τελειοποιεί τους εσωτερικούς του μηχανισμούς. Προσπαθώντας να νικήσει τον «ξένο» ανταγωνισμό, το οικονομικό ξεπερνά την εσωτερική του κρίση, που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση. Αλλά, ευτυχώς, μπορεί πάντοτε να συμβεί κάτι απρόβλεπτο και αναπάντεχο.

Πειραματισμός και διεισδυτικότητα της αγοράς

Είναι γι' αυτόν τον λόγο που οι προτεινόμενες εναλλακτικές προτάσεις απέναντι στο οικονομικό δεν πρέπει να σταματήσουν να προβάλλονται. Μέχρι σήμερα παραβρεθήκαμε στην ήττα τους. Αλλά αυτό δεν λέει τίποτα: ο δρόμος προς την ελευθερία σημαδεύεται συνεχώς από ήττες. Ωστόσο αυτό δεν μας εμποδίζει να προσπαθούμε συνεχώς για την επίτευξη σαφώς πιο ευπρόσδεκτων μορφών συμβίωσης.

Σίγουρα, ο καπιταλισμός κατατροπώνοντας τον πλέον εξασκημένο ανταγωνιστή του, τον σοβιετικό «καπιταλισμό του κράτους», προσηλυτίζοντας την κινεζική κολλεκτιβιστική οικονομία και μετατρέποντας τη σ' έναν «καπιταλισμό πολιτικά ολοκληρωτικό», και επεκτεινόμενος απεριόριστα σ' ολόκληρο τον πλανήτη, μπορεί σε μερικές δεκαετίες να εγκαταλείψει αυτή την τρελή πορεία και να παρουσιάσει μια νέα εικόνα ενός «οικολογικού καπιταλισμού», ικανού να καταχωρήσει στο κόστος (δηλαδή στη μείωση του κέρδους) την καταστροφή του περιβάλλοντος και την εξάντληση των φυσικών πόρων. Με τη σύμπραξη εκείνων που πίστεψαν (ειλικρινά, σαφώς) πως θα «βάλουν σε κρίση το σύστημα» μέσω της οικολογικής κριτικής. Μπροστά σ' αυτή τη ζωτικότητα του καπιταλισμού μπορεί σίγουρα να θεωρηθεί απλοϊκό να ψάχνουμε λύσεις ικανές να τον εκμηδενίσουν ή έστω να τον παρεμποδίσουν. Ωστόσο, τα πάντα (παρά τον κίνδυνο να φανεί σαν αντίφαση) μπορούν να υποστηρίξουν λογικά ότι ο καπιταλισμός είναι εύθραυστος. Η διεισδυτικότητα της αγοράς, ικανή να καταστρέψει ή να εκτοπίσει μορφές αναπαραγωγής των αγαθών μη ενταγμένων στη

λογική της, είναι επίσης και το αδύνατο σημείο της. Αν ομάδες, λίγο-πολύ ευρείες, παραγωγών-καταναλωτών, δεν ανταγωνίζονται την καπιταλιστική αγορά αλλά ανεξαρτητοποιούνται, δημιουργώντας μη οικονομικές λογικές, μπορούν να επιφέρουν σημαντικές ρήξεις, δίνοντας ζωή σε «ζώνες προσωρινά αυτόνομες» από το οικονομικό (για να χρησιμοποιήσουμε την αισιόδοξη θέση του Χακίμ Μπει). Διατυπωμένες σύμφωνα με μια νέα λογική, αυτές οι ζώνες δεν βλέπουν πια στο εσωτερικό τους ομάδες παραγωγών-καταναλωτών, αλλά κάτι άλλο, που δεν συμπεριλαμβάνεται στο οικονομικό λεξιλόγιο.

Ιδού ένα σημείο στο οποίο πρέπει να ενσκήψουμε: τη δημιουργία μιας γλώσσας ξένης ως προς το οικονομικό. Αυτό πράγματι υφίσταται γιατί, πέρα από το να διανέμει τα εμπορεύματα και μαζί μ' αυτά τις ιδέες του, αποτελεί και μια εικόνα του κόσμου. Μια εικόνα που διεισδύει στην κοινωνικότητα: μεταφέρεται με τη γλώσσα, στην αναπαράσταση της πραγματικότητας. Ένα εμπόρευμα είναι τέτοιο επειδή το σκεπτόμαστε σαν τέτοιο. Εξ ου μια ροή σημαινόντων και σημαινόμενων που καθορίζει την εικόνα του οικονομικού. Κι έτσι και την πραγματικότητα του.

Η μεταφυσική της αξίας

Φαντασίωση; Ίσως. Αλλά δοκιμάστε να σκεφτείτε ένα κεντρικό σημείο της οικονομικής θεωρίας, την αξία και τη μεταφυσική της ισχύ στη σχέση της με τη γλώσσα. Με τις πεποιθήσεις. Με τις συμβάσεις.

Να ένα παράδειγμα που θεωρώ διαφωτιστικό. «Μέσα στον ενθουσιασμό για τη δημιουργία μιας "νέας ζωής", μιας "προλεταριακής" κοινωνίας, ξεκίνησε μια μεγάλη εκστρατεία, κατά τα άλλα αυθόρμητη, εναντίον του μπουρζουάδικου ντυσίματος (μάλιστα οι μπουρζουάδες ντύνονταν σαν εργάτες για να περνούν απαρατήρητοι). Σύμβολο του μπουρζουάδικου ντυσίματος της εποχής ήταν το καπέλο, το οποίο έπεσε εντελώς σε αχρηστία. Αλλά οι εργάτες-καπελάδες, μέσω του συνδικάτου

τους, διαμαρτυρήθηκαν για τη "διάκριση". Σ' ολόκληρη τη ζωή τους δεν έφτιαχναν τίποτ' άλλο από καπέλα και θα συνέχιζαν να φτιάχνουν, αλλά πού θα τα πουλούσαν αν κανείς δεν τα φορούσε πλέον; Βρέθηκαν σε αδιέξοδο». Αυτό το επεισόδιο που συνέβη κατά τη διάρκεια της ισπανικής επανάστασης το 1936 και μας το θυμίζει ο Κάρλος Σεμπρούν Μάουρα στο βιβλίο του *Libertad*, εκδόσεις Eleutheria, Μιλάνο 1996, δεν θυμίζει μόνο ταινία του Τσάπλιν, όπως σχολιάζει ο συγγραφέας, αλλά έχει μεγάλη σημασία καθώς αναδεικνύει με σαφήνεια ένα άλλο μεγαλύτερο και βαθύτερο πρόβλημα.

Σε μια επαναστατική κατάσταση, που αλλάζουν οι σχέσεις και οι κοινωνικές δομές, υπάρχει ένα εργοστάσιο που παράγει αγαθά, καπέλα στη συγκεκριμένη περίπτωση, στα οποία περιλαμβάνεται εργασία εργατών, κόστος πρώτων υλών, χρήση μηχανημάτων. Υπάρχει μια ενδογενής, αντικειμενική αξία σ' αυτά τα αγαθά, όμως δεν έχουν καμία άλλη αξία. Γιατί; Πολύ απλά γιατί ο κόσμος δεν ξέρει τι να κάνει τα καπέλα. Έχει αλλάξει ο τρόπος ζωής, έχει μεταβληθεί το συλλογικό φαντασιακό. Υποκειμενικά (και επεκτείνοντας τη λογική μας, κοινωνικά) το καπέλο δεν παρουσιάζει πλέον καμιά χρησιμότητα, άρα δεν έχει αξία. Έτσι οι καταλανοί καπελάδες έπρεπε να βασιστούν στη γενναιοδωρία των συνδικάτων, που τους βοήθησαν με επιδοτήσεις προκειμένου να συνεχίσουν να παράγουν αγαθά που ναι μεν είχαν κάποια τιμή, αλλά δεν πωλούνταν, δεν είχαν αξία. Τι μας λέει το ισπανικό επεισόδιο; Ότι πρέπει να εξετάσουμε προσεκτικά πόσο λεπτή είναι η έννοια της αξίας. Ωστόσο, ένας από τους πατέρες της κριτικής της οικονομίας (μα είναι στ* αλήθεια έτσι;), ο Καρλ Μαρξ, επιχειρηματολογεί με αυστηρή λογική για την αξία: «Η χρησιμότητα ενός πράγματος το κάνει να έχει μια αξία χρήσης. Αλλά αυτή η χρησιμότητα δεν πλανάται στον αέρα, καθορίζεται από τις ιδιότητες του σώματος ενός εμπορεύματος και δεν υπάρχει χωρίς αυτό. Αυτό το ίδιο το σώμα του εμπορεύματος (...) είναι συνεπώς μια αξία χρήσης, δηλαδή ένα αγαθό (...) Οι αξίες χρήσης διαμορφώνουν

το υλικό περιεχόμενο του πλούτου, όποια κι αν είναι η κοινωνική του μορφή. Στη μορφή της κοινωνίας που εμείς οφείλουμε να εξετάσουμε, αυτές είναι την ίδια στιγμή οι υλικοί θεματοφύλακες της ανταλλακτικής αξίας. Η ανταλλακτική αξία παρουσιάζεται κατ' αρχήν σαν ποσοτική σχέση, σαν η αναλογία βάσει της οποίας οι αξίες χρήσης ενός τύπου ανταλλάσσονται με τις αξίες χρήσης ενός άλλου τύπου, μ' αυτή τη σχέση να αλλάζει συνεχώς στο χώρο και τον χρόνο. Γι αυτό η ανταλλακτική αξία μοιάζει σαν κάτι τυχαίο και σχετικό, σαν ενδογενής, εμμενής στο εμπόρευμα ("valeur intrinseque"), συνεπώς σαν μια "condradictio in adjecto"».

Από αυτές τις προτάσεις ο Μαρξ καταλήγει στη μέτρηση της αξίας χρήσης: «Μια αξία χρήσης ή ένα αγαθό, έχει αξία μόνον όταν εξαντικειμενικεύεται ή υλοποιείται σ' αυτό η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία. Πώς θα μετρηθεί λοιπόν το μέγεθος της αξίας του; Μέσω αυτού που δημιουργεί την αξία, δηλαδή της εργασίας που περιέχεται σ' αυτό. Η ποσότητα της εργασίας μετριέται με τη σειρά της με τη χρονική διάρκεια και ο χρόνος της εργασίας μετριέται με τη σειρά του με τις καθορισμένες υποδιαιρέσεις του χρόνου (...).» (Κεφάλαιο, βιβλίο Ι).

Αλλά τότε η εργασία των καταλανών καπελάδων ήταν μια μη-εργασία; Πράγματι, η εργασία τους δεν δημιουργούσε καμία αξία χρήσης, ακόμη κι αν αυτή η εργασία ήταν ενσωματωμένη στο αγαθό. Ήταν μια εργασία κοινωνικά άχρηστη; Όχι, σίγουρα όχι: το καπέλο χρησιμεύει. Συνέβη κάτι πιο σημαντικό: άλλαξε ο τρόπος αντίληψης της πραγματικότητας. Εκείνη η κοινωνία είχε άλλα σύμβολα, άλλους μύθους, άλλες κοινωνικές αξίες. Έτσι η αξία χρήσης του καπέλου χάθηκε. Και, προσοχή, μιλώ για αξία χρήσης και όχι για ανταλλακτική αξία ως στοιχείο καθοριζόμενο από συνθήκες οι οποίες, σε κάποιο βαθμό, ξεπερνούν τις ατομικές προτιμήσεις του υποκειμένου. Μια ρήξη στο φαντασιακό αλλάζει την αντίληψη για μια αξία που μέχρι πριν από λίγο θεωρείτο δεδομένη και προφανώς, μετρήσιμη. Δεν υπάρχει πλέον, ακόμη κι αν απαιτείται κάποια

εργασία. Καθώς δεν είναι πρόπον να πυροβολείς τον Ερυθρό Σταυρό, σ' αυτή την περίπτωση η θεωρία της αξίας-εργασίας είναι καλύτερο να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της αξίας από μίαν άλλη οπτική γωνία.

Δεν υπάρχει ένας ορθολογικός ορισμός της αξίας, που να μπορεί να θεωρηθεί πειστικός. Η αξία, πράγματι, δεν θεμελιώνεται αντικειμενικά και συνεπώς οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι η γνώση της αξίας εξαντλείται με την περιγραφή της αξίας. Αυτό σημαίνει ότι η φαινομενολογία καταλαμβάνει ολόκληρη την προβληματική της αξίας. Στην πράξη η εμφάνιση εξαντλεί το φαινόμενο-αξία: η επιφαινομενική διάσταση της αξίας είναι η ουσία της. Δεν υπάρχει θεμελίωση γιατί κάθε κοινωνία δημιουργεί αξιακές κλίμακες που αντιστοιχούν στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα. Και κάθε υποκείμενο (κάτι που συμβαίνει ακόμη και σε μια μαζοποιημένη και ομογενοποιημένη κοινωνία όπως η παρούσα) εκδηλώνει διαφοροποιημένες ατομικές προτιμήσεις: η υποκειμενικότητα της αξίας. Επομένως η αξία είναι τω όντι «τυχαία και σχετική» (το ακριβώς αντίθετο απ' αυτό που υποστηρίζει ο Μαρξ, αλλά σαφώς όχι μόνο αυτός). Δικαίως η Τζόαν Ρόμπινσον γράφει απογοητευμένη: «Μια από τις μεγαλύτερες μεταφυσικές ιδέες στην οικονομία εκφράζεται με τη λέξη "αξία". Τι είναι η αξία και από πού προκύπτει; Αυτή δεν σημαίνει χρησιμότητα, το αγαθό που μας προμηθεύουν άλλα αγαθά (...). "Αξία" δεν σημαίνει τιμή του εμπορεύματος που αλλάζει στον χρόνο υπό την επίδραση τυχαίων παραγόντων* ούτε μπορεί να οριστεί μ' έναν ιστορικό μέσο όρο των πραγματικών τιμών. Εν συντομία, δεν πρόκειται απλώς για μια τιμή. Όμως υπάρχει. Πού θα τη βρούμε; Όπως κάθε μεταφυσική έννοια, όταν προσπαθήσουμε να την καταλάβουμε, γίνεται απλώς μια λέξη» (*Ιδεολογίες και οικονομική επιστήμη* εκδόσεις Sansoni, Φλωρεντία 1977).

Λογική συνέπεια; Ακόμη και το οικονομικό (που θεμελιώνεται στην έννοια της αξίας) είναι μια αντίληψη της πραγματικότητας. Και «αυτή η αντίληψη της πραγματικότητας» έχει δημι-

ουργήσει και συνεχίζει να δημιουργεί την «πραγματικότητα» στην οποία ζούμε. Γιατί συμβαίνει κάτι τέτοιο; «Για να μπορέσουμε να δώσουμε μια εξήγηση, πρέπει να δεχθούμε ότι ο μύθος έχει ανάγκη από την ύπαρξη ενός κενού που πρέπει να γεμίσει» διαπιστώνει με οξυδέρκεια ο Ζαν Πιέρ Κελλέρ στο βιβλίο του Στο κατάστρωμα του Τιτανικού, εκδόσεις Eleuthera, Μιλάνο 1977. Το οικονομικό είναι ένας μύθος που γέμισε ένα δημιουργηθέν ιστορικο-κοινωνικό κενό. Και τότε; Ευτυχώς οι μύθοι μπορούν να πεθάνουν. Ποιος μύθος θα μπει μια μέρα στη θέση που θα αφήσει κενή το οικονομικό;^

Το άρθρο του Λ. Λάντζα «Il mito economia» δημοσιεύτηκε στην ιταλική αναρχική επιθεώρηση Vo/ση/ά,νο 3-4/1996.

ΚΑΝΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΥΣ ΜΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

«**Α**ν αφεθούν αχαλίνωτες οι δυνάμεις της αγοράς, έστω στην οικονομική και χρηματιστική σφαίρα, θα προκαλέσουν χάος»: αυτός που υποστηρίζει μια τέτοια θέση δεν είναι ένας «επικίνδυνος» ανατρεπτικός, ένας «δειλός» επικριτής της σημερινής οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης, όχι, είναι ο πρωταθλητής της χρηματιστικής κερδοσκοπίας, ο περιβόητος Τζωρτζ Σόρος, στο βιβλίο του Η κριτική του παγκόσμιου καπιταλισμού, αυτός που κάποια χρόνια πριν γονάτισε την ιταλική λίρα και την αγγλική στερλίνα με τους ελιγμούς των επενδυτικών κεφαλαίων που διέθετε. Απίστευτο (μέχρι ενός σημείου), η αγορά επικρίνεται με οξύτητα από κάποιον που ζει και κάνει περιουσία από τους μηχανισμούς της αγοράς. Για να μη μιλήσουμε, θεωρείται δεδομένο, για εκείνους οι οποίοι αντιτίθενται σ' αυτή την κοινωνία, που είναι θεμελιωμένη στην ανισότητα και στην εκμετάλλευση. Εν κατακλείδι, η αγορά είναι το «μαύρο κτήνος» για τις δυνάμεις της αριστεράς, τους «no global», όπως και για τη συντριπτική πλειοψηφία των αναρχικών. Και πώς να τους αδικήσουμε; Η αγορά είναι το θεμελιώδες και συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού, δηλαδή εκείνης της οικονομικής και κοινωνικής μορφής που βλέπει στην απεριόριστη αύξηση της παραγωγής και της κατανάλωσης τον αποκλειστικό τρόπο κοινωνικοποίησης. Αλλά αν απορρίψουμε την αγορά επειδή είναι η αιτία των ανισοτήτων, η άλλη γνωστή οικονομική μορφή είναι η σχεδιοποίηση. Αυτή η τελευταία υπήρξε η πιο σημαντική ιστορική πραγμάτωση για το ξεπέραςμα της λογικής της αγοράς. Μια εντελώς πολιτική ιδέα προκειμένου να ανακτήσουν τη δυνατότητα λήψης αποφάσεων εκείνοι που αντιμάχονται την αυτονόμηση του οικονομικού από την κοινωνία. Δημιουργήθηκε έτσι

ένας τεράστιος γραφειοκρατικός-κρατικός μηχανισμός για να παίρνει τις αποφάσεις που έπαιρναν οι λειτουργοί της αγοράς κατά τρόπο αυτόνομο και ατομικό, όντας στο εσωτερικό της δυναμικής σχέσης προσφορά-ζήτηση. Το αποτέλεσμα; Η εγκαθίδρυση μιας τάξης εξίσου εκμεταλλευτικής (αν όχι περισσότερο, θυμάστε τις προφητικές σελίδες του Μιχαήλ Μπακούνιν για την «κόκκινη γραφειοκρατία;) με την καπιταλιστική, με έλλειψη των αναγκαίων αγαθών και αφθονία των μη απαραίτητων, με οικονομική ανισότητα. Αλλά όχι μόνο αυτό. Η συγκεντρωτική σχεδιοποίηση αποκαλύφθηκε σαν το εργαλείο της ολοκληρωτικής κυριαρχίας: τα διευθυντικά στελέχη αποφασίζουν τι και σε ποια ποσότητα (πάντοτε μικρή) πρέπει να καταναλώνουν οι υπήκοοι. Και, πράγματι, τι σκέφτονταν οι θεωρητικοί της σχεδιοποίησης: Αρκεί να θυμηθούμε τα λόγια ενός απ' αυτούς, του Πολωνού Γιάνους Ζιελίνσκι: «Ένα λειτουργικό σχέδιο πρέπει να είναι πλήρες. Όντας το σύνολο αλληλοεξαρτώμενων αποφάσεων, δεν μπορεί να παραλείπει κανέναν συντελεστή ή σφαίρα δραστηριότητας που είναι σε θέση να επηρεάσει τις υπό εξέταση αποφάσεις» (Η θεωρία της σοσιαλιστικής σχεδιοποίησης). Είναι πάνω σ' αυτό το ντελίριο της παντοδυναμίας (πραγματικά μια οικονομική και κοινωνική ηλιθιότητα) που θεμελιώθηκε η πολιτική απάντηση στην καπιταλιστική αγορά. Και ένας από τους λόγους της κατάρρευσης (ή, καλύτερα, της ενδόρρηξης) των κομμουνιστικών καθεστώτων ήταν και η συγκεντρωτική σχεδιοποίηση. Κάτι που άφησε έδαφος σ' έναν καπιταλισμό ακόμη πιο άγριο και βάνανσο από εκείνον που ως τότε ήταν γνωστός στον δυτικό κόσμο. Αν και αυτός ο τελευταίος φύλαγε τη μεγαλύτερη δόση αγριότητας του για τον Νότο της υφηλίου. Ιδού λοιπόν το ερώτημα από το οποίο εφορμά αυτό το άρθρο: ποια οικονομική μορφή ταιριάζει καλύτερα σε μια ελευθεριακή θεώρηση της κοινωνίας;

Η πρόταση Parecon

Τον τελευταίο καιρό προωθούνται οι προτάσεις για μια συμμετοχική οικονομία (parecon: participatory economics), ικανή να πάει πέρα από τον καπιταλισμό. Η υπόθεση έχει διατυπωθεί πιο ολοκληρωμένα από τον Μάικλ Άλμπερτ, γνωστό συντάκτη του «Z magazine» και υπεύθυνου του δικτύου Z net. Στο τελευταίο του βιβλίο, Το βιβλίο της συμμετοχικής οικονομίας. Η ζωή μετά τον καπαλισμό> ο Άλμπερτ σκιαγραφεί ένα οριζόντιο οικονομικό σύστημα, θεμελιωμένο στην ισότητα, την αλληλεγγύη, τη διαφορετικότητα, την αυτοδιεύθυνση και την κοινωνική ισορροπία. Στην πράξη μπορούμε να ορίσουμε την parecon σαν μια ελευθεριακή ριζοσπαστικοποίηση της δημοκρατικής σχεδιοποίησης που τόσο πολύ απασχόλησε την οικονομική συζήτηση τις δεκαετίες του '50 και του '60. Ιδού μια σύνθεση των προτάσεων του Άλμπερτ.

- Κάθε τύπος εργασίας πρέπει να κατέχεται σε ίσα μέρη από όλους τους πολίτες, προκειμένου να μην αποτελέσει η ιδιοκτησία για κάποιους πηγή προνομίων ή μεγαλύτερου εισοδήματος.
- Εργαζόμενοι και καταναλωτές εκφράζουν τις προτιμήσεις τους μέσω δημοκρατικών συμβουλίων, τόποι της λήψης των αποφάσεων.
- Τα συμβούλια είναι παρόντα σε πολλά επίπεδα: από μικρές και μεγάλες ομάδες εργαζομένων μέχρι ολόκληρες βιομηχανίες, από ξεχωριστούς καταναλωτές στις γειτονιές μέχρι σε επίπεδο περιφερειών κ.ο.κ.
- Η λήψη των αποφάσεων μπορεί να βασίζεται στον κανόνα της πλειοψηφίας, είτε απλής είτε κατά τα τρία τέταρτα είτε κατά τα δύο τρίτα είτε, τέλος παμψηφεί.
- Άρνηση του σημερινού καταμερισμού της εργασίας μέσω της ισοστάθμισης των καθηκόντων κάθε εργαζόμενου κι έτσι εξάλειψη της μονοπώλησης καθηκόντων που συνεπάγονται εξουσία, όπως και εξάλειψη εκείνων των επαναλαμβανόμενων, υποτελών και επικίνδυνων καθηκόντων. Η ισοστάθμιση των καθη-

κόντων θα αποφασιστεί από τους ίδιους τους εργαζόμενους στα συμβούλια τους.

- Η αναδιανομή της εργασίας θα είναι ανάλογη με το περιεχόμενο απασχόλησης, με τον χρόνο που αφιερώνεται στην εργασία και τις απαραίτητες θυσίες, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι μεγαλύτερες ή μικρότερες ικανότητες και οι τεχνικές οι περισσότερες ή λιγότερες εξειδικευμένες ή προωθημένες.

- Η συνάφεια ανάμεσα σε παραγωγούς και καταναλωτές προκειμένου να συμπέσει η συνολικά παραγόμενη ποσότητα με τη συνολικά καταναλισκόμενη ποσότητα θα συμβεί μέσα από τον συμμετοχικό προγραμματισμό. Αυτό το σύστημα βασίζεται στη συνεργατική επικοινωνία των προτιμήσεων μέσα από μια σειρά οργανωτικών και επικοινωνιακών αρχών και εργαλείων: ενδεικτικές τιμές, επιτροπές στήριξης και κύκλοι προσαρμογής στις νέες πληροφορίες κ.ο.κ.

Όπως μπορούμε να δούμε η *parecon* είναι μια δομή βασισμένη στα συμβούλια και στην ανταλλαγή των πληροφοριών, προκειμένου να φτάσουμε στη διατύπωση μιας μη άκαμπτης ελευθεριακής σχεδιοποίησης, συνεχώς ανοιχτής στις αλλαγές των συνθηκών και στις προτιμήσεις των καταναλωτών και των εργαζομένων.

Η *parecon* παρουσιάζεται συνεπώς σαν ο τρίτος δρόμος μεταξύ της καπιταλιστικής αγοράς και της συγκεντρωτικής σχεδιοποίησης. Αλλά πρόκειται πράγματι για έναν τρίτο δρόμο; Και μπορεί να υπάρξει στην πράξη; Ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στις ανάγκες μιας ελευθεριακής κοινωνίας; Σαφώς και αποτελεί μια ενδιαφέρουσα πρόταση, πραγματιστική. Αλλά αντιστοιχεί στις κοινωνικές αξίες του αναρχισμού; Προδιαγράφει αυτή η πρόταση μια οικονομία λειτουργική σε μια ελευθεριακή κοινωνία; Κι εδώ συναντάμε το πρώτο μεγάλο πρόβλημα. Και μάλιστα το πρόβλημα των προβλημάτων. Μια και η αναρχική και ελευθεριακή σκέψη έχει μεγάλες ελλείψεις ως προς την οικονομική σκέψη, αφού έχει όντως επικεντρώσει την ανάλυση της στην πολιτική εξουσία. Ίσως δικαίως, θεωρώντας

το οικονομικό σαν μια μορφή που προέρχεται απο το πολιτικό. Ίσως...

Η οικονομία των «ιδρυτικών πατέρων»

Ας δούμε λοιπόν τις βασικές οικονομικές ιδέες που έχουν διατυπωθεί στον αναρχικό χώρο.

Στο αναρχικό δόγμα μέχρι τη δεκαετία του '60 η οικονομία δεν αναλυόταν σαν μια αυτόνομη σφαίρα, σαν μια αυτονομημένη πλευρά της κοινωνικότητας, αλλά αποκλειστικά σαν εργαλείο των αφεντικών για να εκμεταλλεύονται τους εργαζόμενους, τον λαό. Άποψη που μέσα στην απλοϊκότητά της εκφράζει ένα αναμφισβήτητο δεδομένο, αλλά παραμελεί την πιο σύνθετη διάσταση. Και αυτή η άποψη κατάγεται, εν μέρει διαστρεβλωμένη, από τα γραπτά του αναρχικού με τη μεγαλύτερη επίδραση στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα: του Ερρίκο Μαλατέστα. Ο Μαλατέστα λοιπόν, αναγνωρίζοντας ότι είχε «ελλιπέστατη ικανότητα» σε σχέση με τα οικονομικά («L'Agitazione», 14 Οκτώβρη 1897), υποστηρίζει ότι η οικονομική μορφή δεν είναι σημαντική και επικεντρώνεται στο κοινωνικό και ηθικό πλαίσιο στο οποίο είναι ενταγμένη η οικονομική μορφή. Εδώ είναι αναγκαίο να υπογραμμίσουμε, ακριβώς ξεκινώντας από τον Μαλατέστα, ότι όταν μιλάμε για αναρχική οικονομική θεωρία, σημαίνει ότι αναφερόμαστε περισσότερο σε μια απουσία και λιγότερο σε μια παρουσία. Στο αναρχικό φαντασιακό η κοινωνική επανάσταση θα ξεκαθαρίσει το τοπίο από όλα τα οικονομικά προβλήματα: η νέα κοινωνία δεν θα γνωρίζει το οικονομικό σαν την επιστήμη της κοινωνίας της κυριαρχίας. Σ' αυτή την τοποθέτηση βαραίνουν η μορφή και η σκέψη του Μαλατέστα. Αλλά πρόκειται για έναν Μαλατέστα «αναθεωρημένο και επανερμηνευμένο» από τους αγωνιστές. Τα γραπτά του Μαλατέστα, ήδη απλά (αφού είναι το απόσταγμα γνώσεων και εμπειριών), απλοποιούνται ακόμη περισσότερο (θα μπορούσαμε να πούμε μέχρι ότι γίνονται κοινότοπα) στην προπαγανδιστική δραστηριότητα. Σίγουρα, πρέπει να αναγνω-

ριστεί ότι ο Μαλατέστα εντάσσεται σ' ένα θεωρητικό χώρο μη οικονομικό, αφού γι' αυτόν ο κοινωνικός μετασχηματισμός δεν έχει να κάνει με την οικονομική μορφή, ενώ η κοινωνική δομή δεν εξαρτάται από την οικονομία. Γράφει το 1929: «Ποια μορφή θα πάρουν η παραγωγή και η ανταλλαγή; Θα θριαμβεύσει ο κομμουνισμός (...), ο κολεκτιβισμός (...) ο ατομικισμός (...) ή άλλες σύνθετες μορφές που το ατομικό συμφέρον και το κοινωνικό ένστικτο, βάσει της εμπειρίας, θα προωθήσουν; Πιθανώς όλα αυτά μαζί (...) μέχρι που η πρακτική θα δείξει ποια μορφή ή μορφές είναι οι καλύτερες (...). Αλλά πραγματικά περισσότερο από τις πρακτικές μορφές της οικονομικής οργάνωσης (...) αυτό που έχει σημασία, το τονίζω, είναι πως θα εμφορούνται από το πνεύμα της δικαιοσύνης και της επιθυμίας του καλύτερου για όλους, κάτι που θα συμβεί μόνο εθελουσίως και υπό καθεστώς ελευθερίας και εθελουσίως» («Κάποιες σκέψεις σχετικά με το καθεστώς της ιδιοκτησίας μετά την επανάσταση», «Il Risveglio», 30 Νοέμβρη 1929). Μ' αυτή τη θέση ο Μαλατέστα ενστερνίζεται σκέψεις πολύ βαθύτερες, που αντιτάσσονται σ' εκείνες των «δογματικών» ερμηνευτών του. Γράφει ο Μαλατέστα το 1922: «Συνήθως στον χώρο μας το πρόβλημα λύνεται απλά λέγοντας ότι το χρήμα πρέπει να καταργηθεί. (...) Αλλά σήμερα το ζήτημα είναι πολύ πιο περίπλοκο. Το χρήμα είναι ένα ισχυρό μέσο εκμετάλλευσης και καταπίεσης· αλλά είναι επίσης το μοναδικό μέσο (πέρα από την πιο τυραννική δικτατορία ή την πιο ειδυλλιακή συμφωνία) που έχει μέχρι τώρα επινοήσει το ανθρώπινο μυαλό για να ρυθμίζει αυτομάτως την παραγωγή και τη διανομή («Η επανάσταση στην πράξη», «Umanita Nuova», 7 Οκτώβρη 1922). Συνεπώς, αν και ο Μαλατέστα είναι πολύ πιο ενήμερος γύρω από το πρόβλημα της οικονομίας απ' όσο θα τον ήθελε μια συγκεκριμένη αναρχική παράδοση, παραμένει το γεγονός ότι μ' αυτόν έχουμε μια από τις πιο ξεκάθαρες απόψεις για την έλλειψη σημασίας του οικονομικού σε σχέση με τον κοινωνικό

μετασχηματισμό. Και αυτό ισχύει για την αναρχική σκέψη που είναι πιο κοντά στην εποχή μας.

Δεν ήταν πάντοτε έτσι τα πράγματα. Ο Πιέρ Ζοζέφ Προυντόν, ένας από τους πρώτους στοχαστές που χρησιμοποίησε τη λέξη αναρχία με θετικό τρόπο, θεμελιώνει μεγάλο μέρος των προτάσεων του για τον κοινωνικό μετασχηματισμό ακριβώς πάνω στις οικονομικές δομές. Μια κοινωνία αποτελούμενη από ελεύθερους παραγωγούς, που αναπτύσσεται βάσει των ελεύθερων συμφωνιών σ' ένα ομοσπονδιακό πλαίσιο, είναι το πρώτο βήμα, σύμφωνα με τον Προυντόν, προκειμένου να συνδεθεί ο σοσιαλισμός με την αγορά, η αγορά με τον μπουτουαλισμό. Εξ ου μια δυναμική θεώρηση της οικονομίας: ο ελεύθερος ανταγωνισμός σαν κινητήριο μοχλός της κοινωνικής εξέλιξης, αλλά ένας ανταγωνισμός που βρίσκει στον μπουτουαλισμό το φάρμακο για να μη διολισθήσει στο μονοπώλιο. Ο Προυντόν εισάγει την αγορά στη λογική μιας ελευθεριακής κοινωνίας γιατί θεωρεί αξεπέραστο τον νόμο της αξίας στη διπλή του άρθρωση, δηλαδή σαν νόμος της χρήσης και σαν νόμος της ανταλλαγής: «Τώρα, η ιδιότητα που έχουν όλα τα προϊόντα, είτε φυσικά είτε βιομηχανικά, να χρησιμεύουν για την επιβίωση του ανθρώπου, αποκαλείται πιο συγκεκριμένα αξία χρήσης. η ιδιότητα που έχουν να δίνεται το ένα αντί του άλλου, είναι η αξία ανταλλαγής. (...) Έτσι η διάκριση που υφίσταται στην αξία οφείλεται στα δεδομένα, δεν υπάρχει τίποτα το αυθαίρετο: εναπόκειται στον άνθρωπο που υφίσταται αυτόν τον νόμο να τον στρέψει προς όφελος του και υπέρ της ελευθερίας του» (*Το Σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων. Φιλοσοφία της αθλιότητας*, 1846). Θέτοντας το πρόβλημα της αξίας, ο Προυντόν φτάνει στο θεμελιώδες στοιχείο της αγοράς: την ανταλλαγή: «... η προσφορά και η ζήτηση, στις οποίες μπορούμε να δούμε τον μοναδικό κανόνα των αξιών, δεν είναι τίποτ' άλλο από δύο τελετουργικές μορφές που χρησιμεύουν στη σύγκριση της αξίας χρήσης με την αξία ανταλλαγής και οδηγούν στον συμβιβασμό τους. Είναι αυτοί οι δύο ηλεκτρικοί πόλοι που συνδυάζονται

παράγουν το φαινόμενο της οικονομικής συνάφειας το οποίο αποκαλείται ανταλλαγή» (όπ.π.). Η αγορά με αυτή την έννοια αποτελεί τον τόπο όπου εκδηλώνονται οι «οικονομικές συνάφειες» και όχι έναν τόπο σύγκρουσης. Αλλά για να έχει αυτή τη διάσταση η αγορά πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι «είναι η εργασία και μόνο η εργασία που παράγει όλα τα στοιχεία του πλούτου και τα συνδυάζει μέχρι και το τελευταίο τους κύτταρο σύμφωνα μ' έναν νόμο μεταβλητής αλλά συγκεκριμένης αναλογικότητας» (όπ.π.).

Εδώ ο Προυντόν βρίσκεται καθ' ολοκληρίαν στο εσωτερικό της θεωρίας της αξίας-εργασίας, με τη θέση του να είναι περισσότερο ιδεολογική παρά επιστημονική: συνδέεται με τον σοσιαλισμό, ο οποίος οφείλει να επανεκτιμήσει την εργασία ως τον μοναδικό (ή κύριο) δημιουργό του κοινωνικού πλούτου. Μια θέση που άλλωστε είναι παρούσα και στον αμερικανικό αναρχισμό, συχνά θεωρούμενο βιαστικά σαν τη φιλελεύθερη εκδοχή του αναρχισμού. Και που, κοιτάζτε περίπτωση, επαναλαμβάνεται σήμερα καθ' ολοκληρίαν από τον Άλμπερτ, ο οποίος μπαίνει, χωρίς να το ξέρει, στη σκιά του αμερικανού αναρχικού Τζόσια Γουώρεν. Για τον Γουώρεν η τιμή ενός αγαθού δεν πρέπει να καθορίζεται από τη χρησιμότητα του, αλλά σύμφωνα με την αρχή της εργασίας. Δηλαδή είναι ο χρόνος που απαιτείται και οι δυσκολίες που υπάρχουν προκειμένου να παραχθεί ένα αγαθό που καθορίζουν την τιμή του. Μια θεωρία που ο Γουώρεν ορίζει σαν «ίση ανταλλαγή βασισμένη στο κόστος ως το όριο της τιμής». Για να κάνει πιο συγκεκριμένες τις ιδέες του ο Γουώρεν θ' ανοίξει ένα μικρό μαγαζί, το «Time Store», όπου πωλούνταν όλα τα αγαθά καθημερινής χρήσεως. Σε ποια τιμή; Μια καρτέλα ανέφερε τις ώρες που απαιτούνταν για την παραγωγή τους και στο άθροισμα τους προστίθετο ένα 4% προκειμένου να καλυφθούν τα διαχειριστικά έξοδα.

Αυτές οι ιδέες μπορεί να μοιάζουν εκκεντρικές (όπως η τράπεζα που είχε ιδρύσει ο Προυντόν και η οποία έδινε δάνεια με μηδενικό επιτόκιο), αλλά σε ορισμένα μέρη των Πνωμένων

Πολιτειών αυτές οι ιδέες δουλεύουν ακόμη: αρκεί να σκεφτούμε την κυκλοφορία αγαθών που αποτιμώνται βάσει των ωρών εργασίας και χρησιμοποιούνται σαν «παράλληλο χρήμα» με τα παραδοσιακά δολάρια. Αυτοί οι δύο στοχαστές (ο Προυντόν και ο Γουώρεν) εισήγαγαν στις πρώτες διατυπώσεις του αναρχισμού την έννοια (εκ πρώτης όψεως φιλελεύθερη) του οικονομικού ανταγωνισμού, αλλά κυρίως ο Προυντόν (και μετά ο οπαδός του Γουώρεν, Μπέντζαμιν Τάκερ) έχει και τη διορατικότητα να αναδειξεί τις ζημιές που προκαλεί ο ανταγωνισμός: «Ο ανταγωνισμός σκοτώνει τον ανταγωνισμό», αφού το «μονοπώλιο είναι η μοιραία κατάληξη του ανταγωνισμού, που το γεννά με μια ακατάπαυστη άρνηση του ίδιου του εαυτού του» (*Το σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων...*).

Η αναρχική θεωρία είναι πολλαπλή, πλουραλιστική, έτσι δίπλα στους «φιλελεύθερους» στοχαστές βρίσκουμε και τους «κομμουνιστές». Τα εισαγωγικά σε αμφότερες τις περιπτώσεις είναι υποχρεωτικά, αφού προφανώς οι όροι υιοθετούνται μόνο ενδεικτικά.

Ο πρωταθλητής του αναρχικού κομμουνισμού είναι σαφώς ο Πιότρ Κροπότκιν. Αυτός ο μεγάλος στοχαστής, με μια έννοια θεμελιωτής του θετικιστικού ρεύματος του αναρχισμού, έχει μια προσέγγιση της οικονομίας που δεν απομακρύνεται από τη συνήθη ορθολογικότητα, ακόμη κι αν είναι ενταγμένη σε μια ανθρωπιστική θεώρηση: το μέγιστο αποτέλεσμα με την ελάχιστη προσπάθεια. Ο εργαζόμενος πρέπει να δαπανά το λιγότερο δυνατό των δυνάμεων του, αλλά αυτό δεν αφορά σε τίποτα το γεγονός ότι ο θετικισμός του Κροπότκιν είναι, τελικά σύμφωνος, ως προς την ουσία του, με τους οικονομολόγους της εποχής του και της εποχής μας. Με την ικανότητα, ωστόσο, να προαναγγέλλει κάποιες δεκαετίες πριν τις μελέτες που συνδέονται με τη θεωρία των αναγκών. Γράφει ο Κροπότκιν: «Δεν είναι η μελέτη των αναγκών που πρέπει να καθοδηγεί την οικονομία;» (*Η κατάκτηση του ψωμιού*, 1982). Εδώ ο Κροπότκιν, όντας στο εσωτερικό μιας οικονομίστικης προσέγγισης (πολύ

sui generis), αντιστρέφει το ερώτημα: δεν είναι η αγορά που καθορίζει την ποσότητα που πρέπει να παραχθεί και να ανταλλάχθει, αλλά το επιθυμητικό υποκείμενο. Ο homo oeconomicus αντικαθίσταται από τον άνθρωπο καθ* εαυτό και δι' εαυτό: ελεύθερο υποκείμενο που ελευθέρως εκδηλώνει τις προτιμήσεις του. Και ιδού: «Από τη στιγμή κατά την οποία εξετάζουμε [την παραγωγή] από αυτή την οπτική γωνία, η πολιτική οικονομία αλλάζει εντελώς όψη. Παύει να είναι μια απλή περιγραφή των δεδομένων και γίνεται μια επιστήμη, της ίδιας τάξης με τη φυσιολογία: μπορεί να οριστεί σαν η μελέτη των αναγκών της ανθρωπότητας και των μέσων για την ικανοποίησή τους, με την ελάχιστη δυνατή δαπάνη των ανθρώπινων δυνάμεων. Συνιστά μια επιστήμη ανάλογη με τη φυσιολογία των φυτών και των ζώων που, όντας ξεκάθαρη, συνίσταται στη μελέτη των αναγκών των φυτών και των ζώων και των πιο προωθημένων μέσων για την ικανοποίησή τους» (όπ.π.). Η οργανιστική διάσταση του Κροπότκιν, σ' αυτό το σημείο, αγκαλιάζει ότι μπορεί να γίνει γνωστό στον άνθρωπο, οπότε μια «επιστήμη» όπως η οικονομία (προορισμένη να ικανοποιήσει άλλους σκοπούς) αναγκαστικά εντάσσεται σε μια ολιστική θεώρηση. Και ακολουθώντας αυτή την κατεύθυνση ο «κομμουνισμός» του Κροπότκιν προχωρεί στην εξήγηση και δικαιολόγηση μέχρι και των διαφοροποιημένων συνηθειών που θα μπορούσαμε να ορίσουμε σαν «πολυτελείς»: «Αν θέλουμε την επανάσταση είναι σίγουρο, κατά πρώτο λόγο, πως πρέπει να εξασφαλίσουμε ψωμί για όλους, προκειμένου να μετασχηματιστεί αυτή η απεχθής κοινωνία (...). Αλλά παρ'επιρροή σε κάτι πολύ διαφορετικό από την επανάσταση (...). Και όπως όλοι οι άνθρωποι δεν μπορούν και δεν πρέπει να εξομοιώνονται (η ποικιλία των γούστων και των αναγκών είναι η πρωταρχική εγγύηση της προόδου της ανθρωπότητας), θα υπάρχουν πάντοτε, και είναι ευνόητο πώς έτσι θα ισχύει πάντα, άνδρες και γυναίκες των οποίων οι ανάγκες θα είναι πάνω από τον μέσο όρο σε οποιαδήποτε κατεύθυνση» (όπ.π.).

Με το ξεπέραςμα της οικονομίας μέσω της φυσιολογίας της κοινωνίας προχωρούμε στη *σύννοψη* «της οικονομίας που δεν υπάρχει» στην αναρχική σκέψη. Σκέψη που αρθρώνεται στην προυντονική προσέγγιση: το οικονομικό ως συντακτικό στοιχείο της κοινωνίας των ελεύθερων παραγωγών και καταναλωτών σε ανταγωνισμό μεταξύ τους. Στην κροποτκινική: το ξεπέραςμα της οικονομίας σε μια κοινωνία που διαπερνάται από την αλληλοβοήθεια και στοχεύει σε μια αρμονία που βάζει στην άκρη τον ανταγωνισμό. Και τέλος στην πραγματιστική προσέγγιση του Μαλατέστα που υπαγάγει καθ* ολοκληρίαν την οικονομία στο κοινωνικό.

Ένα πρόβλημα επιλογής

Από την εξέταση των αναρχικών προτάσεων για την οικονομία έχουμε, συνεπώς, μια τριπλή απάντηση. Αλλά θα ήταν λάθος να τις σκεφτούμε σαν εναλλακτικές λύσεις: λες και η μία αποκλείει τις άλλες. Ο πλουραλισμός του αναρχισμού και της ελευθεριακής σκέψης αναγνωρίζεται και στις τρεις αυτές διατυπώσεις. Που, εν τέλει, είναι εκφράσεις διαφορετικών στιγμών της κοινωνικότητας. Εδώ παρουσιάζουμε τις πιθανώς πιο καινοτόμες υποδείξεις αυτών των τριών αναρχικών στοχαστών, τοποθετώντας τις σ' ένα μοναδικό πλαίσιο. Το πρόβλημα δεν είναι τόσο οικονομικό όσο κοινωνικό. Πρόκειται για κοινωνικές σχέσεις, για μια κοινωνική μηχανική, χωρίς να παραμελούμε το ψυχοανθρωπολογικό πλαίσιο.

Αλλά υπάρχει στο βάθος ένα ερώτημα στο οποίο πρέπει να απαντήσουμε: η οικονομία έχει κάποια θέση στην ελευθεριακή κοινωνία; Είναι συμβατή με την αναρχία; Δηλαδή με τις αξίες της ισότητας, της ελευθερίας και της διαφορετικότητας; Από δω προκύπτει ένα άλλο ερώτημα: μια εξισωτική κοινωνία, θεμελιωμένη στην ελευθερία, πώς θα ρυθμίζει τις σχέσεις της που έχουν να κάνουν με την παραγωγή και τη διανομή των υλικών αγαθών; Θα υπάρχει μια αυτόνομη σφαίρα για να ρυθμίζονται αυτές οι σχέσεις ή θα είναι ενταγμένες σε άλλους θεσμούς; Ο

Προυντόν αναγνώριζε πως ο ανταγωνισμός των ελεύθερων παραγωγών και καταναλωτών έχει αξία, παρότι ήταν ενήμερος για τους κινδύνους και τις ζημιές του ανταγωνισμού. Χρησιμοποιώντας το εξής αντίδοτο: «Δεν πρόκειται να σκοτώσουμε την ατομική ελευθερία αλλά να την κοινωνικοποιήσουμε» (*Το σύστημα των αντιφάσεων...*). Συνεπώς, ο στοχαστής της Μπεζανσύν συγκαταλέγεται, σε κάποιο βαθμό, στ' εκείνους που αναγνωρίζονται σαν «οι ιταλοί επιχειρηματίες στον μεσαίωνα» (Yves Renouard, *Gli uomini italiani d'affari de medioevo*, Rizzoli 1995), γεννώντας μια μορφή κοινωνικών σχέσεων ικανών να απελευθερώσουν τον άνθρωπο από τη φεουδαρχική σκλαβιά. Εμφανίζοντας επίσης μια νέα διάσταση με κύριο χαρακτηριστικό το κέρδος και την παραγωγική επέκταση. Ο Κροπότκιν περιλαμβάνοντας την οικονομία στην ολιστική του θεώρηση, την ξεπερνά: η κοινωνία πέρα από την κυριαρχία είναι «φυσικά» αρμονική, με τις οικονομικές σχέσεις να αποτελούν ένα σύνολο με την κοινοτιστική διάσταση. Ο Μαλατέστα κάνοντας μια προβολή στο μέλλον ανακαλύπτει και πάλι τις τυπικές συνθήκες κοινωνιών που ορίζονται σαν «αρχαϊκές»: η οικονομία δεν έχει πλέον λόγο να υφίσταται αφού εντάσσεται σε άλλους κοινωνικούς θεσμούς, δεν έχει πλέον μια αυτόνομη πορεία. Ο Μάικλ Άλμπερτ, μη λαμβάνοντας υπόψη (αδίκως ή δικαίως) αυτές τις τρεις υποδείξεις επιλέγει τη συμμετοχική οικονομία, την ελευθεριακή σχεδιοποίηση, σαν μοναδική λύση: «Τι μπορούμε να πούμε για τη συμμετοχική σχεδιοποίηση, δεδομένου ότι καλώς ή κακώς οφείλουμε να την υιοθετήσουμε καθ' ολοκληρίαν;» (*Το βιβλίο της συμμετοχικής οικονομίας...*). Αυτό για να απαντήσουμε στις πιθανές κριτικές εκείνων που μπορεί να σκεφτούν την εισαγωγή κάποιας μορφής εμπορευματικών ανταλλαγών σε μια οικονομία πλήρους ελευθεριακής σχεδιοποίησης. «Το να έχεις μια αγορά σε μια *parecon* θα ήταν σαν να έχεις κάτι σαν τη σκλαβιά σε μια δημοκρατία (...). Η λογική των αγορών δεν είναι συμβατή μ' εκείνη της συμμετοχικής σχεδιοποίησης και της *parecon* στο σύνολο της, και επιπλέον

Είναι και ιμπεριαλιστική* μόλις υιοθετηθεί προσπαθεί να διαδοθεί όσο το δυνατόν περισσότερο» (όπ.π.). Η κριτική της αγοράς από τον Άλμπερτ είναι αποδεκτή, αλλά δεν λύνει το πρόβλημα.

Πηγαίνοντας πέρα από την καπιταλιστική αγορά Αυτό που δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη ο Άλμπερτ είναι η διπλή διάσταση της αγοράς.

Η αγορά, κοινωνικο-ιστορική δημιουργία του ανθρώπου, που τον συνοδεύει στις σχέσεις του με τους άλλους και η αγορά που προσλαμβάνει μια ιδιαίτερη και ξεχωριστή διάσταση, ικανή να αναδιαμορφώνει την κοινωνία: δηλαδή η κοινωνία της αγοράς. Η πρώτη είναι η αγορά των αρχαίων, η δεύτερη η αγορά η θεωρούμενη και σαν αυτορυθμιζόμενη. Αυτή που επιτρέπει την αυτονόμηση του οικονομικού από το κοινωνικό. Δηλαδή το θεμέλιο του καπιταλισμού. Και πράγματι ο καπιταλισμός είναι η θεσμισμένη μορφή της αγοράς. Και, εφόσον πρόκειται για μια θεσμισμένη μορφή, ο καπιταλισμός είναι η άρνηση του θεσμιζόντος που τον παρήγαγε. Γίνεται κάτι άλλο. Εντελώς διαφορετικό. Όταν η αγορά είναι ένας από τους «τόπους» της κοινωνίας (ο τόπος της ανταλλαγής και του ανταγωνισμού κι όχι εκείνος της ελευθερίας) εκτελεί μια λειτουργία της ανθρώπινης δράσης, αλλά δεν είναι σε θέση να διαμορφώσει ολοκληρωτικά την κοινωνία, ενώ τη στιγμή κατά την οποία η αγορά γίνεται το σημαίνον της κοινωνίας παρευρισκόμαστε σε μια επανάσταση που δημιουργεί, ακριβώς, την κοινωνία της αγοράς. Μια αλλαγή εποχής, στην οποία παρευρισκόμαστε στην παρέμβαση της κυρίαρχης εξουσίας: «Η αγορά είναι το αποτέλεσμα μιας συνειδητής και συχνά βίαιης παρέμβασης από την πλευρά της κυβέρνησης, που επιβάλλει την οργάνωση της αγοράς στην κοινωνία για σκοπούς μη οικονομικούς» (Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*). Και, τέλος, όταν η θεσμισμένη μορφή της αγοράς, ο καπιταλισμός, λειτουργεί βάσει του φιλελευθερισμού, παρευρισκόμαστε στο τελευταίο

επίπεδο της κυριαρχίας: το οικονομικό καθορίζει και περιγράφει τη μοντέρνα ορθολογικότητα. Φτάνοντας μέχρι τον σημερινό τύπο κυριαρχίας: την αγορά των πολυεθνικών, την παγκόσμια αγορά (εδώ επαναλαμβάνω κάποιες συγκεκριμένες εκφράσεις που υπήρχαν στο άρθρο «Ουτοπιστής συνεπώς εκκοσμηκευμένος», «Libertaria», νο 3/2003).

Η κριτική στην αγορά δικαιολογείται στον μέγιστο βαθμό, έχει μια νομιμότητα που μόνο οι υπερασπιστές της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης αμφισβητούν. Χωρίς να λογαριάζουν ότι η καπιταλιστική αγορά καθορίζει όλα τα πλαίσια της κοινής ζωής. Μπορούμε λοιπόν να βγούμε από αυτή τη λογική ακόμη και με την παρουσία της αγοράς; Υποστηρίζω πως ναι. Γιατί, εμφανιζόμενη σαν κάτι το γελοίο μετά από τόσους αιώνες, η αγορά δεν έχει ακόμη αναδείξει όλες τις πλευρές της. Μοιάζει γελοίο, δεν είναι έτσι;

««Το αιτούμενο είναι μια νέα φαντασιακή δημιουργία, που δεν θα μοιάζει με το παρελθόν, μια δημιουργία που θα θέτει στο κέντρο της ανθρώπινης ζωής άλλες σημασίες σε σχέση με την επέκταση της παραγωγής και της κατανάλωσης, που θα θέτει διαφορετικούς σκοπούς στη ζωή, τέτοιους που να μπορούν να θεωρηθούν άξιοι από τις ανθρώπινες υπάρξεις. Αυτό προφανώς απαιτεί μια αναδιοργάνωση των κοινωνικών θεσμών, ρούν να θεωρηθούν άξιοι από τις ανθρώπινες υπάρξεις. Αυτό προφανώς απαιτεί μια αναδιοργάνωση των κοινωνικών θεσμών, όπως και των εργασιακών, των οικονομικών, των πολιτικών, των πολιτιστικών σχέσεων. Σήμερα αυτός ο προσανατολισμός απέχει πολύ από εκείνον που σκέπτονται και πιθανώς επιθυμούν οι άνθρωποι. Πρόκειται για μια τεράστια δυσκολία που οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε. Οφείλουμε να θέλουμε μια κοινωνία στην οποία οι οικονομικές αξίες θα πάνε να είναι κεντρικές (ή μοναδικές), στην οποία η οικονομία θα ξαναπάρει τη θέση της ως απλό μέσο της ανθρώπινης ζωής και όχι σαν ο έσχατος σκοπός της» (Κορνήλιος Καστοριάδης, *Τα μονοπάτια του λαβύρινθου*). Η οξύτητα των λόγων του Καστοριάδη, εμποτισμένων από σχετικισμό αφού έχουν γραφτεί πριν τη στροφή του Σηάτλ το 1999, δείχνουν μια σημαντική κατεύθυνση: να

προσπαθήσουμε έτσι ώστε το οικονομικό να υπάρξει και πάλι σ' ένα καθορισμένο περιβάλλον. Εγχείρημα κάθε άλλο παρά εύκολο, προφανώς, αλλά διευκρινιστικό της προσέγγισης που πρέπει να έχουμε αναφορικά με το οικονομικό.

Ο αμοιβαίος ανταγωνισμός

Πιστεύω ότι η πιο πραγματιστική και ταυτοχρόνως ιδεολογική προσέγγιση (μόνο φαινομενικά πρόκειται για αντίφαση) στο πρόβλημα της οικονομίας είναι αυτή που ξεφεύγει από τη μονοσήμαντη λογική, δηλαδή την τυπική διάσταση της ενιαίας σκέψης η οποία, δυστυχώς, μοιάζει να διαπερνά ακόμη και άτομα με καλές προθέσεις όπως ο Άλμπερτ. Αυτό σημαίνει ότι στη σημερινή ενιαία μορφή, την αγορά, δεν πρέπει να αντιπαρατάξουμε μια άλλη ενιαία μορφή, τον ελευθεριακό προγραμματισμό. Στην ενιαία σκέψη δεν πρέπει να αντιπαρατάξουμε μια άλλη ενιαία σκέψη, θεωρώντας την σαν την ορθή. Δεν είναι αυτός ο ελευθεριακός δρόμος (κατά την ταπεινή μου γνώμη). Για να το πω με λίγα λόγια: ο προγραμματισμός, ακόμη και ο όσο το δυνατόν περισσότερο δημοκρατικός και ελευθεριακός, έχει πάντοτε ένα τρωτό σημείο: την ανάγνωση των δεδομένων. Δεν υπάρχει ποτέ ένας αυτοματισμός μεταξύ των εκφραζόμενων επιθυμιών και της προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών. Εδώ η απόφαση σχετικά με το ποιος έχει την προτεραιότητα (αφού αναπόφευκτα υπάρχει μια προτεραιότητα) αποτελεί αποκλειστικά μια πολιτική επιλογή, επενδυμένη από μια φαινομενικά τεχνική ουδετερότητα. Για να διαβάσουμε αποτελεσματικά τα στοιχεία μας βοηθούν ιδιαίτερες γνώσεις που δεν έχει ο ξεχωριστός καταναλωτής-παραγωγός. Ακόμη και ο ελευθεριακός προγραμματισμός χρειάζεται υποκείμενα τα οποία, εκ των πραγμάτων, θα έχουν μια διευθυντική λειτουργία. Μια λειτουργία που δικαιολογείται από την ικανότητα τους να βρίσκουν ικανοποιητικές λύσεις. Ένα περιβάλλον καλλιέργειας από το οποίο μπορεί να γεννηθεί μια «ελευθεριακή γραφειοκρατία», δηλαδή, για να το πούμε με τα λόγια που χρησιμο-

ποιούνταν κάποια χρόνια πριν στον αναρχικό χώρο, από το οποίο μπορεί να γεννηθούν «νέα αφεντικά» (βλέπε τον τόμο που περιλαμβάνει τις παρεμβάσεις στο συνέδριο για την τεχνοκρατία, *Τα νέα αφεντικά*, εκδόσεις Antistato, Μιλάνο 1978).

Έτσι, η διαδρομή που θεωρητικά εμφανίζεται σαν η πιο ανώμαλη, είναι αντιθέτως η πιο πρακτική και, κυρίως, η πιο χρήσιμη. Χρειάζεται να κάνουμε εμφανή στοιχεία ενυπάρχοντα στην κοινωνική διάσταση του ανθρώπου. Να συνδέσουμε όλες τις πιθανές και φαντασιακές αρθρώσεις των ακραίων πόλων της κοινωνικότητας: τον ανταγωνισμό και την αλληλεγγύη. Σε μια τέτοια θεώρηση οι όροι αγορά και σχεδιοποίηση χάνουν μεγάλο μέρος των χαρακτηριστικών τους και μετασχηματίζονται σ' ένα νέο κοινωνικό φαντασιακό (σύμφωνα με τη φωτισμένη διορατικότητα του Καστοριάδη) που θα διαγράψει λεπτομερώς τον χώρο του οικονομικού. Το πρόβλημα, πράγματι, είναι το πώς ο άνθρωπος σκέπτεται τόσο τον εαυτό του όσο και την κοινωνία. Πηγαίνουμε ένα βήμα παραπέρα από τις «αιρέσεις». Οι αναπόφευκτοι νόμοι της οικονομίας είναι τέτοιοι μόνο γιατί έχουμε παραχωρήσει τον χώρο της κοινωνικής ορθολογικότητας στην οικονομική ορθολογικότητα. Αλλά η ορθολογικότητα, για παράδειγμα, του καπιταλισμού (αποδίδω πάντοτε ελεύθερα τον Καστοριάδη) είναι απλώς η «ιστορικά νικήτρια» μορφή του μοντέρνου λόγου. Δεν είναι η μοναδική. Ακολουθώντας μια διαδρομή αποδόμησης του οικονομικού μπορούμε να «ανακαλύψουμε και πάλι» την αγορά σαν τόπο της ανταλλαγής, του ανταγωνισμού. Και (γιατί όχι;) της πρόκλησης. Σίγουρα, ο ανταγωνισμός δημιουργεί ανισότητες και, όπως προειδοποιεί ο Προυντόν, οδηγεί στο μονοπώλιο. Ωστόσο μπορούν να βρεθούν λύσεις που θα αμβλύνουν τις οικονομικές ανισότητες. Μια υπόθεση ανάμεσα στις τόσες; Πολλά χρόνια πριν διατύπωσα μία που μου φαίνεται ότι διατηρεί ακόμη κάποια από την αξία της («Αυτοδιεύθυνση και οικονομία», στο περιοδικό «Interrogations», νο 17-18/1979). Προκει-

μένου να διατηρήσουμε την αυτονομία της κάθε επιχείρησης μπορούμε να δημιουργήσουμε ένα διασταυρούμενο δίκτυο συμμετοχών: κάθε επιχείρηση είναι ιδιοκτησία και υπόκειται στον έλεγχο κατά 50% αυτών που εργάζονται εκεί, ενώ το άλλο 50% κατέχεται από άλλες επιχειρήσεις μιας συγκεκριμένης περιοχής. Εν κατακλείδι κάθε επιχείρηση ελέγχει κι ένα ποσοστό από όλες τις άλλες. Αυτό επιτρέπει την αξιοσημείωτη μείωση των ανισοτήτων, διατηρώντας ωστόσο την κατοχή της επιχείρησης από αυτούς που δουλεύουν εκεί. Ας υποθέσουμε, για να απλοποιήσουμε τα πράγματα, ότι έχουμε την περίπτωση δέκα επιχειρήσεων με καθαρά εισοδήματα για τους εργαζόμενους σε μια κλίμακα από ένα προς δέκα και προσπαθούμε να υπάρξει μια εξισορρόπηση των εισοδημάτων ανάμεσα σ' αυτές τις επιχειρήσεις. Να το πω με την τρέχουσα ορολογία: διανέμουμε μερίσματα σε όλες τις επιχειρήσεις και σε όλους τους μετόχους τους. Ποιο θα είναι το αποτέλεσμα; Η διαφορά εισοδήματος για τον εργαζόμενο από ένα προς δέκα θα μειωθεί σε μια αναλογία ένα προς δύο μεταξύ του ελάχιστου και του μέγιστου.

Αλλά αυτό δεν είναι παρά ένα κοινότοπο παράδειγμα του πώς μπορούμε να επέμβουμε στα ανισωτικά αποτελέσματα της αγοράς χωρίς να καταπιέζουμε την ανταγωνιστικότητα. Ένα πρώτο βήμα για να εξερευνήσουμε μορφές της αγοράς ικανές να πάνε πέρα από την καπιταλιστική αγορά, χωρίς τα πριμιτιβιστικά όνειρα για μια εκ νέου ανακάλυψη της αγοράς των αρχαίων. Να το πούμε μ' ένα διώνυμο φαινομενικά αντιφατικό: να εξερευνήσουμε την «αμοιβαία ανταγωνιστικότητα». Αλλά η πλουραλιστική διαδικασία πρέπει να πάει και σε άλλες κατευθύνσεις, να αποκτήσει και άλλες διαστάσεις. Εν κατακλείδι, μια πολλαπλότητα τόπων της οικονομίας ικανών να συμπεριέχουν αγορά και δώρο σε μια αλληλουχία ολοένα και ευρύτερη. Απογειώνοντας, συνεπώς, όλες τις πιθανές σχέσεις, όλες τις πιθανές διασυνδέσεις μεταξύ των υποκειμένων. Μ' έναν συγκεκριμένο σκοπό: την άμβλυνση του οικονομικού προς όφελος της

κοινωνικής σπουδαιότητας. Προσεγγίζοντας έτσι το «μεγάλο όνειρο»: την οικονομία ως υπηρετή του ανθρώπου και όχι πλέον ως κυρίαρχο του. ■

Το άρθρο του Λ. Λάντζα «Fare i conti con l'economia» δημοσιεύτηκε στην ιταλική αναρχική επιθεώρηση «Libertaria», νο 2, Απρίλης-Ιούνης 2004.